No. १८१८ — १८३६ विंशति उपनिषदः

Title नारायणोपनिषत् तः अथर्वशिखोपनिषत् पर्यन्तं

Author x

Extent ५३ Age x

Subject उपनिषत् (वेदान्तशास्त्रं)

ॐ १ । ११

हंसोपनिषत्
महोपनिषत्
परमहंसोपनिषत्
जाबालोपनिषत्
आरुण्योपनिषत्
ब्रह्मोपनिषत्
गर्भोपनिषत्
सुबालोपनिषत्
बृहज्जाबालोपनिषत्
कालाग्निरुद्रोपनिषत्
कैवल्योपनिषत्
अथर्वशिरोपनिषत्
क्षुरिकोपनिषत्
चूलिकोपनिषत्
योगशिखोपनिषत्

वेदांत

नारायण० श्रीमहागणपतयेनमः श्रीगुरुभ्योनमः ॐ भद्रं० शांतिः पुरुषोहवैनारायणोकामयतप्रजाःसृजेयेतिना
१ रायणाद्ब्रह्माजायतेनारायणादिंद्रोजायतेनारायणाद्द्वादशादित्यारुद्राःसर्वादेवताः सर्वाणिचभूतानिनारा
यणादेवसमुत्पद्यंतेनारायणेप्रलीयंतेअथनित्योदेवएकोनारायणोब्रह्माचनारायणःशिवश्चनारायणःश
क्रश्चनारायणोद्वादशादित्याश्चनारायणोवसवोश्विनौचनारायणःसर्वेशाषयोनारायणःकालश्चनाराय
णोदिशाश्चनारायणोधश्चनारायणउर्ध्वंचनारायणोंतर्बहिश्चनाराणोनारायणएवेदंसर्वंयद्भूतंयच्चभव्यं॥
अथनित्योनिष्कलोनिराख्यातोनिर्विकल्पोनिरंजनःशुद्धोद्वितीयोनद्वितीयोस्तिकश्चिद्यएवंवेदतस्यनद्विती
योस्तिकश्चित्तरुद्रंससारथिंकृत्वामनःप्रग्रहवान्नरःप्रयातिपरमंपारंविष्णवाख्यंपदमव्ययंएतद्वैनारायणस्यो
पनिषदमधीतेससर्वेभ्योघोरेभ्योविमुक्तोभवतिससर्वांश्चिलोकानाप्नोतिब्रह्मत्वंचगलाम्नतत्वंचगच्छति॥ ॐ
मित्यग्रेव्याहरेन्नमइतिद्वितीयमंतेचनारायणायेतिॐमित्येकाक्षरंनमइतिद्वेअक्षरेनारायणायेतिपंचाक्ष

राणिएतद्वैनारायणंस्याष्टाक्षरंपदंयोहवैनारायणस्याष्टाक्षरंपदमध्येतिअनपब्रवःसर्वमायुरेतिरास्पोषं
गौपत्यंविंदंतेप्राजापत्यंततोमृतत्वमश्नुतेततोमृतत्वमश्नुते॥ इतिनारायणोपनिषत्समाप्ता॥ भद्रं०
शांतिः३ ॐ मूगोतमउवाच॥भगवन्सर्वधर्मज्ञसर्वशास्त्रविशारद॥ब्रह्मविद्याप्रबोधोहिकेनोपायेनजा
यते॥सनत्कुजातउवाच॥विचार्यसर्ववेदेषुमतंज्ञात्वापिनाकिनः पार्वत्याकथितंतत्वंशृणुगौतमतन्मम॥अना
ख्यंयमिदं तत्वंयोगिनीकोशसन्निभं हंसस्यगतिविस्तारंभुक्तिमुक्तिफलप्रदं अथहंमपरमहंसनिर्णयंव्याख
व्यास्यामोब्रह्मचारिणेदांतायगुरुभक्तायहंसहंसेतिसदायंसर्वेषुदेहेषुव्याप्तोवर्ततेयथाह्यग्निःकाष्ठेषुतिले
षुतैलमिवतंविदित्वानमृत्युमेतिगुदमवष्टभ्याधाराद्वायुमुत्थाप्यस्वाधिष्ठानंत्रिःप्रदक्षिणीकृत्यमणिपूरकंगत्वा
नाहतमतिक्रम्यविशुद्धौप्राणान्निरुध्याज्ञामनुध्यायन्ब्रह्मरंध्रंध्यायन्त्रिमात्रोहमित्येवंसर्वदाध्यायअत्रसो
ग्रंथः अग्निमपत्रेपश्यस्तनागारस्यशिष्टोभयपार्श्वेभवतएषोसौपरमहंसोभानुकोटिप्रतीकाशोयेनेदंव्याप्तंत

हंसोप० स्वाद्दधावृत्तिर्भवंतिपूर्वेदलेपुण्येमतिराग्नेय्यांनिद्रालस्यादयोभवंतियाम्येक्रौर्येमतिर्नैर्ऋत्येपापादौमनी
२ षावारुण्यंक्रीडावायव्येगमनादौबुद्धिःसौम्येरतिप्रीतिरैशानेद्रव्यादानेमध्येवैराग्यंकेसरेजाग्रद्वस्थाकर्णिका
यांस्वप्नंलिंगेसुषुप्तिःपद्मत्यागेतुरीयंयदाहंसोनादेविलीनोभवतितदातुर्यातीत—अथोनादमाधाराद्ब्रह्मरंध्र
पर्यंतंशुद्धस्फटिकसंकाशंसवैब्रह्मपरमात्मेत्युच्यते॥अथहंसऋषिरव्यक्तागायत्रीछंदःपरमहंसोदेवताहमि
तिबीजंसइतिशक्तिःसोहमितिकीलकंषट्संख्ययाहोरात्रयोरेकविंशतिसहस्राणिषट्शतान्यधिकानि
भवंतिसूर्यायसोमायनिरंजनायनिराभासायतनुसूक्ष्मप्रचोदयादग्नीषोमाभ्यांवौषट्हृदयाद्यंगन्यासोभव एम
तःएवंकृत्वाहृदयेष्टदलेहंसात्मानंध्यायेदग्नीषोमौपक्षावोंकारःशिरोबिंदुस्तुनेत्रंमुखंरुद्रोरुद्राणीचरणौबा २
हूकालश्चाग्निश्चोभेपार्श्वेभवतःमुन्मननमजपोपसंहारमित्यभिधीयतेएवंसर्वेहंसवशात्तस्मान्मनोविचार्य
तेसएवजपकोट्यानादमनुभवत्येवंसर्वंहंसवशान्नादोदशविधोजायतेचिणितिप्रथमश्चिणिचिणीतिद्वितीयं

टानादस्तृतीयः शंखनादश्चतुर्थः पंचमस्तंत्रीनादः षष्ठस्तालनादः षष्ठस्तालनादः सप्तमोवेणुनादोष्टमोभे
रीनादोनवमोमृदंगनादोदशमोमेघनादोनवमंपरित्यज्यसेतप्रथमेचिंचिणीगात्रंद्वितीयेगात्रभंजनं।तृती
येखेदनंयातिचतुर्थेकंपतेशिरः पंचमेस्रवतेतालुषष्ठेमृतनिषेवणं॥सप्तमेगूढविज्ञानंपरावाचातथाष्टमे॥
अदृश्यंनवमेदहंदिव्यचक्षुस्तथामिलं॥रामंपरमंब्रह्मभवद्ब्रह्मात्मसन्निधो॥तस्मिन्मनोविलीयतेमनसिग
तेसंकल्पविकल्पेदग्धेपुण्यपापेसदाशिवः तत्पात्मासर्वत्रावस्थितस्वयंज्योतिः शुद्धोबुद्धोनित्योनिरंजनः
शांतःप्रकाशतइत्यावेदवंप्रचनंवेदप्रवचनमिति॥ इतिहंसोपनिषत्समाप्ता भद्रं०शांतिः ॐ म मनोहिद्वि
विधंप्रोक्तंशुद्धमेवच॥अशुद्धंकामसंकल्पंशुद्धंकामविवर्जितम् मनएवमनुष्याणांकारणंबंधमोक्षयोः बं
धायविषयासक्तंमुक्तंनिर्विषयंस्मृतम्॥यतोनिर्विषयस्यास्यमनसोमुक्तिरिष्यते॥अतोनिर्विषयंनित्यंम
नःकार्यंमुमुक्षुणा॥निरस्तविषयासंगंसन्निरुद्धंमनोहृदि॥यदायात्यात्मनोभावंतदातत्परमंपदम्॥तावदे

हंसोप०
३
3

वनिरोद्धव्यंयावद्धृदिगतंक्षयम्॥एतज्ज्ञानंचध्यानंचअतोन्योग्रंथविस्तरः॥नैवचिंत्यनचाचिंत्यमेवनतत्॥पक्षपा
तविनिर्मुक्तंब्रह्मसंपद्यतेतदा॥स्वरेणसंधयेद्योगमस्वरंभावयेत्परम्॥अस्वरेणहिभावेनभावोनाभावइष्यते
॥तदेवनिष्कलंब्रह्मनिर्विकल्पंनिरंजनम्॥तद्ब्रह्माहमितिज्ञात्वाब्रह्मसंपद्यतेध्रुवम्॥निर्विकल्पमनंतंचहेतुदृ
ष्टांतवर्जितम्॥अप्रमेयमनाद्यंचयज्ज्ञात्वामुच्यतेबुधः॥ननिरोधोनचोत्पत्तिर्नबंधोनचशासनं॥नमुमुक्षु
र्नमुक्तिश्चेदित्येषापरमार्थता॥एकएवात्मामंतव्योजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु॥स्थानत्रयव्यतीतस्यपुनर्जन्मनविद्य
ते॥एकएवहिभूतात्माभूतेभूतेव्यवस्थितः॥एकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचंद्रवत्॥घटसंवृतमाकाशंविंदूरं
पुन
नीयमानेघटेयथा॥घटोनीयेतनाकाशंतद्वज्जीवोनभोपमः घटवद्विविधाकारंभिद्यमानंपुनः॥तद्भग्नंनच कृल०
जानातिसजानातिचनित्यशः॥शब्दमायावृतोयावत्तावत्तिष्ठतिपुष्करे॥भिन्नेतमसिचैकत्वमेकएवानुपश्यति॥ ३
शब्दाक्षरंपरंब्रह्मयस्मिन्क्षीणेयदक्षरम्॥तद्विद्वानक्षरंध्यायेद्यदिच्छेच्छांतिमात्मनः॥द्वेविद्येवेदितव्येतुशब्द

ब्रह्मपरंचयत्॥ शब्दब्रह्मणिनिष्णातः परंब्रह्माधिगच्छति॥ ग्रंथमभ्यस्यमेधावीज्ञानविज्ञानतत्परः॥पलाल
मिवधान्यार्थीत्यजेद्ग्रंथमशेषतः गवामनेकवर्णानांक्षीरस्याप्येकवर्णता॥ क्षीरवत्पश्यतेज्ञानंलिंगिनस्तुगवां
यथा॥ घृतमिवपयसिनिगूढंभूतेभूतेवसतिविज्ञानम्॥सततंमंथयितव्यंमनसामंथानभूतेन॥ज्ञाननेत्रंस
मादायचरेद्वह्निमतःपरम्॥निष्कलंनिश्चलंशांतंतद्ब्रह्माहमितिस्मृतम्॥सर्वभूताधिवासंयद्भूतेषुचवसत्यपि
सर्वानुग्राहकत्वेनतदस्म्यहंवासुदेवस्तदस्म्यहंवासुदेवइति इतिब्रह्मबिंदूपनिषत्समाप्ता ॐभद्रं०शांतिः॥
ॐ ग्रंथशास्त्राण्यधीत्यमेधावीअभ्यस्यचपुनःपुनः॥परमंब्रह्मविज्ञायउल्कावत्तान्यथोत्सृजेत्॥ॐकाररथमारु
ह्यविष्णुंकृत्वाथसारथिम् ब्रह्मलोकपदान्वेषीरुद्राराधनतत्परः॥तावद्रथेनगंतव्यंयावद्रथपथिस्थितिः स्थि
त्वारथपथस्थानंरथमुत्सृज्यगच्छति मात्रालिंगपदंत्यक्त्वाशब्दव्यंजनवर्जितम्॥अस्वरेणमकारेणपदंसूक्ष्मंहिग
च्छति शब्दादिविषयाःपंचमनश्चैवातिचंचलम् ।चिंतयेदात्मनोरश्मीन्प्रत्याहारःसउच्यते प्रत्याहारस्तथा

हंसो॰ ध्यानंप्राणायामोथधारणा। तर्कश्चैवसमाधिश्चषडंगोयोगउच्यते। यथापर्वतधातूनांदह्यंतेधमनामलाः
४ तथेंद्रियकृतादोषादह्यंतेप्राणनिग्रहात्॥ प्रणायामैर्दहेद्दोषान्धारणाभिश्चकिल्बिषम्॥ किल्बिषंहिक्षयेनी
लारुचिरंचैवचिंतयेत्॥ रुचिरेरेचकंचैववायोराकर्षणंतथा। प्राणायामास्त्रयःप्रोक्तारेचकपूरककुंभकाः
५ सव्याहृतिंसप्रणवांगायत्रींशिरसासह॥ त्रिःपठेदायतःप्राणःप्राणायामःसउच्यते। उत्क्षिप्यवायुमाकाशंशू
न्यंकृत्वानिरात्मकम्॥ शून्यभावेनयुंजीयाद्रेचकस्येतिलक्षणम्॥ नोच्छ्वसेन्नानुच्छ्वसेन्नैवगात्राणिचालयेत्॥ ए
वंवायुर्गृहीतव्यःपूरकस्येतिलक्षणम्॥ वक्त्रेणोत्पलनालेनवायुंकृत्वानिराश्रयं॥ एवंवायुर्गृहीतव्यःकुंभकस्ये कृष्ण॰
तिलक्षणम्॥ अंधवत्पश्यरूपाणिशब्दंवधिरवच्छृणु। काष्ठवत्पश्यतेदेहंप्रशांतस्येतिलक्षणम्॥ मनःसंकल्पकं ४
ध्यात्वासंक्षिप्यात्मनिबुद्धिमान्। धारयित्वातथात्मानंधारणापरिकीर्तिता॥ आगमस्याविरोधेनोहनंतर्कउच्यते॥
यंलब्ध्वाप्यवमन्येतसममाधिःप्रकीर्तितः भूमौदर्भासनेरम्येसर्वदोषविवर्जिते॥ कृत्वामनोमयींरक्षांजप्त्वाचैवा

यमंडलं ॥ पद्मकं स्वस्तिकं वापि भद्रासनमथापि वा ॥ बध्वा योगासनं सम्यगुत्तराभिमुखः स्थितः ॥ नासिका
पुटमंगुल्यापिधायैकेन मारुतं आकृष्य धारयेदग्निं शब्दमेवाभिचिंतयेत् ॥ ॐ मित्येकाक्षरं ब्रह्मोमित्येकेन रे
चयेत् ॥ दिव्यमंत्रेण बहुधा कुर्यादात्ममलच्युतिम् ॥ पश्चाद्ध्यायेत्पूर्वोक्तं क्रमशो मंत्रनिर्दिनोत् ॥ स्थूला
तिस्थूलमात्रायां नाभिमूर्ध्वमतिक्रमः ॥ तिर्यगूर्ध्वमधो दृष्टिं विनिधाय महामतिः । स्थिरस्थायी विनिष्कंपस्त
दा योगं समभ्यसेत् ॥ तालमात्रा तथा योगो धारणा योजनं तथा द्वादशमात्रो योगस्तु कालतो नियमः स्मृत
ः ॥ अघोषमव्यंजनमस्वरं च अकंठताल्वोष्ठमनासिकं च यत् ॥ अरेफजातमुभयोष्ठवर्जितं यदक्षरं नक्षर
ति कदाचित् ॥ येनासौ पश्यते मार्गं प्राणस्तेन हि गच्छति अतः समभ्यसेन्नित्यं सन्मार्गगमनाय वै ः हृद्द्वारं वा
युद्वारं च ऊर्ध्वद्वारमतः परम् ॥ मोक्षद्वारं बिलं चैव सुषिरं मंडलं विदुः भयं क्रोधमथालस्यमतिस्वप्नातिजागर
म् ॥ अत्याहारमनाहारं नित्यं योगी विवर्जयेत् ॥ अनेन विधिना सम्यङ्नित्यमभ्यस्यतः क्रमात् स्वयमुत्पद्यते

हंसोप॰ ज्ञानंत्रिभिर्मात्रैस्सेनेसंज्ञापः॥ चतुर्थिः पश्यतेदेवान्यवभिस्तकस्येविक्रमः इच्छयाम्रोनिर्कैवल्यंषष्ठेमासिन
५ संज्ञायःपार्थिवःपंचमात्रःस्याच्चतुर्मात्रस्तुवारुणः आग्नेयस्तुत्रिमात्रोहिवायव्यस्तुद्विमात्रकः एकमात्रस्तथा
5 काशोह्यर्धमात्रंतुचिंतयेत्॥ सिध्यिंकृत्वातुमनसाचिंतयेदात्मनात्मनि॥ त्रिंशत्पर्वांगुलःप्राणोयत्रप्राणःप्रति
ष्ठितः एषप्राणइतिख्यातोबाह्यप्राणस्यगोचरः अशीतिःषट्शतंचैवसहस्राणित्रयोदश॥ लक्षश्चैकोनिःश्वा
सोहोरात्रप्रमाणतः॥ प्राणआद्योहृदिस्थानेपानस्तुपुनर्गुदे॥ समानोनाभिदेशेतूदानःकंठमाश्रितः॥ व्यानस्स
र्वेषुचांगेषुसदाव्याप्यतिष्ठति अथवर्णास्तुपंचानांप्राणादीनामनुक्रमात्॥ रक्तवर्णोमणिप्रख्यःप्राणोवायुः कृष्ण
प्रकीर्तितः अपानस्तस्यमध्येतुइंद्रगोपस्यसंनिभः॥ समानस्तस्यमध्येचगोक्षीरस्फटिकप्रभः आविलउद ५
दानश्चव्यानोह्यर्चिसमप्रभः यस्यैषमंडलंभित्वामारुतोयातिमूर्द्धनि॥ यत्रयत्रम्रियेताऽपिनसभूयोभिजायतेन
सभूयोभिजायतइति॥ ॐ भद्रंकर्णेभिःशृणुयामदेवाभद्रंपश्येमाक्षभिर्यजत्राः स्थिरैरंगैस्तुष्टुवांसस्तनूभि

व्यशेमदेवहितंयदायुः स्वस्तिनइंद्रोवृद्धश्रवाः स्वस्तिनः पूषाविश्ववेदाः स्वस्तिनस्तार्क्ष्योअरिष्टनेमिस्वस्ति
नोबृहस्पतिर्दधातु॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः श्रीगुरुभ्योनमः श्रीगणेशायनमः अथातोमहोपनिषदमेव॥ त
दाहुरेकोहवैनारायणआसीत्। नब्रह्मानईशानोनाग्नीषोमौनेमेद्यावापृथिवीननक्षत्राणिनसूर्यः सएका
कीनरमेततस्यध्यानांतस्थस्ययज्ञस्तोममुच्यतेतस्मिन्पुरुषाश्चतुर्दशजायंतएकाकन्यादशेंद्रियाणिमन
एकादशंतेजोद्वादशंअहंकारस्त्रयोदशः प्राणाश्चतुर्दशआत्मापंचदशीबुद्धिपंचतन्मात्राणिपंचमहाभूतानिसए
षपंचविंशकःपुरुषस्तंपुरुषंपुरुषोनिवेश्यनास्यप्रजानसंवत्सराजायंतेसंवत्सरादधिजायंतइत्यथपुनरेवना
रायणःसोन्यत्कामोमनसाध्यायेनतस्यध्यानांतस्थस्यललाटात्र्यक्षःशूलपाणिःपुरुषोजायतेबिभ्रच्छ्रियंसत्यं
ब्रह्मचर्यंतपोवैराग्यंमनऐश्वर्यंसप्रणवाव्याहृतयऋग्यजुःसामाथर्वांगिरसः सर्वाणिछंदांसितान्यंगेआश्रि
तानि॥ अथपुनरेवनारायणःसोन्यत्कामोमनसाध्यायेनतस्यध्यानांतस्थस्यललाटात्स्वेदोऽपतत्ताइमाः

महोपनि

६

6

प्रतताआपस्तासुतेजोहिरण्मयमंडंतत्रब्रह्माचतुर्मुखोजायेतसोध्यायत॥पूर्वाभिमुखोभूरितिव्याहृतिर्गाय
त्रंछंदऋग्वेदःपश्चिमाभिमुखोभूत्वाभुवइतिव्याहृतिस्त्रैष्टुभंछंदोयजुर्वेदःउत्तराभिमुखोभूत्वास्वरितिव्याहृति
र्जागतंछंदःसामवेदःदक्षिणाभिमुखोभूत्वाजनदितिव्याहृत्यानुष्टुभंछंदोऽथर्ववेदः सहस्रशीर्षंदेवंसहस्राक्षं
।विश्वशंभुवंविश्वतःपरमंनित्यंविश्वंनारायणंहरिंविश्वमेवेदंपुरुषंतंविश्वमुपजीवतिशाषिंविश्वेश्वरंसमुद्रेतं
विश्वरूपिणंपद्मकोशप्रतीकाशंलंबत्याकोशसंनिभंहृदयेचाप्यधोमुखंसंततंशीकराभिश्चतस्यमध्येमहा
नर्चिविश्वार्चितोमुखंतसामध्येवह्निशिखाअणीयोर्ध्वाव्यवस्थितातस्येशिखायेमध्येपुरुषःपरमात्माव्यव
स्थितःसब्रह्मासईशानःसोक्षरःपरमःस्वराट्॥यइदंमहोपनिषदंब्राह्मणोधीतेऽश्रोत्रीयःश्रोत्रियोभवत्य
नुपनीतउपनीतोभवतिसोग्निपूतोभवतिसवायुपूतोभवतिससोमपूतोभवतिससोमपूतोभवतिससर्वेपू
तोभवतिससर्वपूतोभवतिससर्वैर्वेदैर्ज्ञातोभवतिससर्वैर्वेदैरनुध्यातोभवतिससर्वेषुतीर्थेषुस्नातोभवतीति

नसर्वैः क्रतुभिरिष्टं भवति गायत्र्याः षष्टिसहस्राणि जप्तानि भवंतीतिहासपुराणानां रुद्राणां शतसहस्राणि जप्ता
नि भवंति प्रणवानामयुतं जप्तं भवत्याचक्षुषः पंक्तिं पुनात्यासप्तमान्पुरुषयुगान्पुनातीत्याह भगवान्हिरण्यगर्भो
जाप्येनामृतत्वं गच्छत्यमृतत्वं गच्छतीति॥ इति महोपनिषत्समाप्ता॥ श्री अथ योगिनां परमहंसानां कोयं
मार्गस्तेषां का स्थितिरिति नारदो भगवंतमुपसमेत्योवाच तं भगवानाह॥ योयं परमहंसमार्गो के दुर्लभतरो
न तु बाहुल्यं यद्येकोपि भवति स एव नित्यपूतस्थः स एव वेदपुरुष इति विदुषो मन्यंते॥ महापुरुषो यच्चित्तं तत्स
दा मय्येवावतिष्ठते॥ तस्मादहं च तस्मिन्नेवावस्थितः असौ स्वपुत्रमित्रकलत्रबंध्वादीन् शिखायज्ञोपवीते स्वा
ध्यायं च सर्वकर्माणि सन्न्यस्यायं ब्रह्मांडं च हित्वा कौपीनं दंडमाच्छादनं च स्वशरीरोपभोगार्थाय च लोकस्योपका
रार्थाय च परिग्रहेत्॥ तच्च न मुख्योस्ति कोयं मुख्य इति चेदयं मुख्यो न दंडं न शिखं न यज्ञोपवीतं नाच्छादनं चर
ति परमहंसः न शीतं न चोष्णं न दुःखं न सुखं न मानावमाने च षडूर्मिवर्ज्यं॥ निंदागर्वमत्सरदंभदर्पेच्छाद्वेषसुख

परम० खदुःखकामक्रोधलोभमोहहर्षासूयाहंकारादींश्च हित्वा खवपुः कुणपमिवदृश्यते यतस्तद्वपुरपध्वस्तं संशय
७ विपरीतमिथ्याज्ञानानां यो हेतुस्तेन नित्यनिवृत्तस्तन्नित्यबोधस्तत्स्वयमेवावस्थितिस्तं शांतमचलमद्वयानंदवि
ज्ञानघन एवास्मि तदेव मम परमं धाम तदेव शिखा च तदेव यज्ञोपवीतं च परमात्मात्मनोरेकत्वज्ञानेन तयोर्भेद एव
विभग्नः सा संध्या सर्वान्कामान्परित्यज्याद्वैते परमा स्थितिः ज्ञानदंडो धृतो येन एकदंडी स उच्यते काष्ठदंडो धृतो येन
न सर्वाशी ज्ञानवर्जितः तितिक्षाज्ञानवैराग्यशमादिगुणवर्जितः भिक्षामात्रेण यो जीवेत्स पापी यतिवृत्तिहा ॥ स
याति नरकान्घोरान्महारौरवसंज्ञकान् ॥ इदमंतरं ज्ञात्वा स परमहंसः आशांबरो न नमस्कारो न स्वधाकारो न निं राम
दा न स्तुतिर्यादृच्छिको भवेद्भिक्षुर्नावाहनं न मंत्रं न ध्यानं नोपासनं च लक्ष्यं नालक्ष्यं न पृथक् नापृथगहं न त्वं न ७
सर्वं चानिकेतस्थितिरेव स भिक्षुः सौवर्णादीन्नैव परिग्रहेन्न लोकं नावलोकं च । अबाधकः क इति चेत् । अबाध
कोस्त्येव । यस्माद्भिक्षुर्हिरण्यं रसेन दृष्टं चेत्स ब्रह्महा भवेत् ॥ य० न स्पृष्टं चेत्स पौल्कसो भवेत् ॥ य० न ग्राह्यं चेत्स आ

स्तदाभवेत् तस्माद्भिक्षुर्हिरण्यं रसेन न दृष्टं च न स्पृष्टं च न ग्राह्यं च सर्वे कामा मनोगता व्यावर्तन्ते दुःखे नोद्वि
ग्नः सुखे निस्पृहस्त्यागो रागे॰ सर्वत्र शुभाशुभयोरनभिस्नेहो न द्वेष्टि न मोदं च सर्वेषामिंद्रियाणां गतिरुपर
मते य आत्मन्येवावस्थीयते यत्पूर्णानंदैकबोधस्तद्ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो भवति कृतकृत्यो भवति इ
ति परमहंसोपनिषत्॥ श्रीः बृहस्पतिरुवाच याज्ञवल्क्यं यदनु कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वभद्रं क॰ शां
तिषां भूतानां ब्रह्मसदनमविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनं तस्माद्यत्र यस्माद्य
त्र क्वचन गच्छति तदेव मन्येते तीदं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयज्ञनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनं अत्र हि जंतोः प्राणे
षूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे। येनासावमृतीभूत्वा मोक्षी भवति तस्मादविमुक्तमेव निषेवेता विमु
क्तं न विमुंचेदेवमेवैतद्याज्ञवल्क्यः॥१॥ अथ हैनमत्रिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं य एषोऽनंतोऽव्यक्त आत्मा तं कथम
हं विजानीयामिति स होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽविमुक्त उपास्यो य एषोऽनंतोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति

जावाल॰ सोविमुक्तः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति वरणायां नाश्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति कावैवरणाकाच नाशीति सर्वानिंद्रि

८ यकृतान्दोषान्वारयतितेन वरणा भवति सर्वानिंद्रियकृतान्पापान्नाशयतितेन नासी भवतीति कतम

8 च्चास्यस्थानंभवतीति भ्रुवोर्घ्राणस्य च यः संधिः स एष द्यौर्लोकस्य च परस्य च संधिर्भवतीत्येतंद्वैसंधिंसंध्यां

ब्रह्मविद उपासत इति सोविमुक्त उपास्य इति सोविमुक्तंज्ञानमाचष्टे यो वै तदेतदेवंवेदाथ है नंब्रह्मचारिण ऊचु

: किंजप्येनामृतत्वंनो ब्रूहीति स होवाच याज्ञवल्क्यः शतरुद्रियेणेत्येतान्येव हवा अमृतनामधेयान्येतैर्हवा

अमृतो भवतीति २ अथ ह जनको ह वैदेहो याज्ञवल्क्यमुपसमेत्योवाच भगवन्संन्यासमनुब्रूहि स होवाच राम

याज्ञवल्क्यः ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद्गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत् यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वनाद्वा ८

थ पुनरव्रती वा व्रती वा स्नातको वास्नातको वोत्सन्नाग्निरनग्निको वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्तद्धैके

प्राजापत्यामेवेष्टिं कुर्वंति तदु तत्तथा न कुर्यादाग्नेयीमेवेष्टिं कुर्यादग्निर्हि प्राणः प्राणमेवैतया करोति त्रैधातवी

यामेवकुर्यादेतयैवत्रयोधातवोपदुतयदुतसत्वंरजस्तमइत्ययंतेयोनिर्ऋत्वियोयतोजातोअरोचथाः
तंजानन्नग्नआरोहाथानोवर्द्धयारयिमित्यनेनमंत्रेणाग्निमाजिघ्रेदेषवाअग्नेर्योनिर्यःप्राणःप्राणंगच्छ
स्वाहेत्येवमेवैतदाहग्रामादग्निमाहृत्यपूर्ववदग्निमाघ्रापयेत्यद्यग्निंनविंदेदप्सुजुहुयादापोवैसर्वादेव
ताःसर्वाभ्योदेवताभ्योजुहोमिस्वाहेतिहुत्वोद्धृत्यप्राश्नीयात्साज्यंहविरनामयंमोक्षमंत्रस्त्रय्येवंविदेत्त
द्ब्रह्मतदुपासितव्यमेवमेवैतद्भगवन्नितिवैयाज्ञवल्क्यः॥३ अथहैनमत्रिःपप्रच्छयाज्ञवल्क्यंपृच्छामित्वा
याज्ञवल्क्यायज्ञोपवीतीकथंब्राह्मणइतिसहोवाचयाज्ञवल्क्यइदमेवास्यतद्यज्ञोपवीतंयआत्माप्राश्या
चम्यायंविधिःपरिव्राजिनांवीराध्वानेवानाशकेवापांप्रवेशेवाग्निप्रवेशेवामहाप्रस्थानेवाथपरिव्राड्विवर्ण
वासामुंडोपरिग्रहःशुचिरद्रोहीभैक्षाणोब्रह्मभूयायभवतियद्यातुरःस्यान्मनसावाचावासन्यसेत्एषपंथा
ब्रह्मणाहानुवित्तःस्तेनैतिसन्यासीब्रह्मविदित्येवमेवैतद्भगवन्नितिवैयाज्ञवल्क्यं ४ तत्रपरमहंसानाम

जाबा०उ० संवर्त्तकारुणिश्वेतकेतुदुर्वासऋभुनिदाघजडभरतदत्तात्रेयरैवतकप्रभृतयोव्यक्तलिंगा अव्यक्ताचारा अ
नुन्मत्ताउन्मत्तवदाचरंतस्त्रिदंडंकमंडलुंशिक्यंपात्रंजलपवित्रंशिखांयज्ञोपवीतंचेत्येतत्सर्वंभूःस्वाहेत्यप्सु
१ परित्यज्यात्मानमन्विछेत्‌यथाजातरूपधरोनिर्द्वंद्वोनिष्परिग्रहस्तत्त्वब्रह्ममार्गेसम्यक्संपन्नःशुद्धमानसः
प्राणसंधारणार्थंयथोक्तकालेविमुक्तोभैक्षमाचरन्नुदरपात्रेणलाभालाभौसमौभूत्वाशून्यागारदेवगृहतृण
कूटवल्मीकवृक्षमूलकुलालशालाग्निहोत्रनदीपुलिनगिरिकुहरकंदरकोटरनिर्झरस्थंडिलेष्वनिकेतवा
स्यप्रयत्नोनिर्ममःशुक्लध्यानपरायणोध्यात्मनिष्ठःशुभकर्मनिर्मूलनपरोयःसंन्यासेनदेहत्यागंकरोतिसप रुद्म०
रमहंसोनामेति भद्रंकर्णे० इतिजाबालोपनिषत्समाप्ता ॐ आरुणिःप्रजापतेर्लोकंजगामतंगत्वोवाच १
केनभगवन्कर्माण्यशेषतोविसृजामीतितंहोवाचप्रजापतिस्तवपुत्रान्भ्रातॄन्बंध्वादीञ्छिखांयज्ञोपवीतंया
गंसूत्रंस्वाध्यायंचभूर्लोकभुवर्लोकसुवर्लोकमहर्लोकजनोलोकतपोलोकसत्यलोकंचअतलवितलसुतल

रसातलतलातलमहातलपातालब्रह्मांडंचविसृजेद्दंडमाच्छादनंकौपीनंपरिग्रहेच्छेषंविसृजेच्छेषंवि
सृजेन्नगृहस्थोब्रह्मचारीवानप्रस्थोवालौकाग्नीनुदराग्नौसमारोपयेद्गायत्रींचस्ववाचाग्नौसमारोपयेदुप
वीतंभूमौवाप्सुवाविसृजेत्कुटिचकोब्रह्मचारीकुटुंबंविसृजेत्पात्रंविसृजेत्पवित्रंविसृजेद्दंडांल्लोकाग्नीन्वि
सृजेदितिहोवाचातऊर्ध्वममंत्रवदाचरेदूर्ध्वगमनंविसृजेत्त्रिसंध्यादौस्नानमाचरेत्संधिंसमाधावात्म
न्याचरेत्सर्वेषुवेदेषारणमावर्तयेदुपनिषदमावर्तयेदुपनिषदमावर्तयेत्खल्वहंब्रह्मसूत्रंसूचनात्सूत्रंब्र
ह्मसूत्रमहमेवविद्वान् त्रिवृत्सूत्रंत्यजेद्विद्वान्यएवंवेद संन्यस्तंमयासन्यस्तंमयासन्यस्तंमयेतित्रिरुक्त्वाभयंस
र्वभूतेभ्योमत्तःसर्वंप्रवर्ततेसखामागोपायौजःसखायोसीद्रस्यवज्रोसिवार्त्रघ्नःशर्ममेभवयत्पापंतन्नि
वारयेत्यनेनमंत्रेणकृत्वोर्ध्वंवैणवंदंडंकौपीनंपरिग्रहेदौषधवदशनमाचरेदौषधवदशनमाचरेद्ब्रह्मचर्यम
हिंसांचापरिग्रहंचसत्यंचयत्नेनहेरक्षतोंहेरक्षतेति अथातःपरमहंसपरिव्राजकानामासनशयनाभ्यां

आरुणि भूमौब्रह्मचारिणांमृत्पात्रमलाबुपात्रंदारुपात्रंवाकामक्रोधलोभमोहदंभदर्पासूयाममत्वाहंकारान्न्आदीनपि
१० त्यजेद्वर्षासुध्रुवशीलोष्टौमासःखेककीयतिश्चरेद्द्वावेववाचरेद्द्वावेववाचरेत् खलुवेदार्थेयोविद्वान्सोपनयनादू
र्ध्वंसतानिप्राग्वात्यजेत्पितरंपुत्रमग्न्युपवीतंकर्मकलत्रंचान्यदपीहयतयोहिभिक्षार्थेग्रामंप्रविशंतिपाणि
10 पात्रमुदरपात्रंवा ॐ हि ॐ ह्येतदुपनिषदंविन्यसेद्विद्वान्यएवंवेद।पालाशंमौदुंबरंदंडमजिनमेखलांशिखांय
ज्ञोपवीतंचत्यक्त्वाशूरोयएवंवेद तद्विष्णोःपरमंपदंसदापश्यंतिसूरयः दिवीवचक्षुराततंतद्विप्रासोविपन्यवो
जागृवांसःसमिंधतेविष्णोर्यत्परमंपदमित्येवंनिर्वाणानुशासनंवेदानुशासनंवेदानुशासनमिति इत्यारु राम
ण्युपनिषत्समाप्ता भद्रं० शांति॥ ॐ शौनकोवैमहाशालोंगिरसंभगवंतंपिप्पलादमपृच्छद्दिव्येब्रह्मपुरेसंप्र १०
तिष्ठिताभवंति।कथंसृजंतिकस्यैषमहिमाबभूवयोह्येषमहिमाबभूवकएषतस्मैसहोवाचब्रह्मविद्यांवरिष्ठां
प्राप्योह्येषआत्माआत्मनोमहिमाबभूवदेवानांआयुःसदेवानांनिधनमनिधनंदिव्येब्रह्मपुरेविरजंनिष्कलंशु

भरंयद्ब्रह्मविभातिसनियच्छतिमधुकंरराजानंमाक्षिकवद्यथामाक्षीकैकेनतंतुनाजालंविक्षिपतितेनापकर्ष
तितथैवैषप्राणोयदायातिसंसृष्टमाकृष्यप्राणदेवतास्ताःसर्वानाड्यःसुषुप्तेश्येनाकाशवद्यथाखंश्येनमा
श्रित्ययातिस्वामालयंसुषुप्तावृत्तिपर्यैवैषदेवदत्तोयष्ट्यापिताड्यमानोनयत्येवमिष्टापूर्तैःशुभाशुभैर्नलिप्य
तेयथाकुमारोनिष्कामआनंदमुपयातितथैवैषदेवदत्तःस्वप्नआनंदमभियातिवेदएवपरंज्योतिर्घ्कामोज्योतिज्यो
तिरानंदयतेभूयस्तेनैवस्वप्नायुगच्छतिजलौकावद्यथाजलौकाग्रमग्रंनयत्यात्मानंनयतिपरंसंधयत्यपरंना
परंत्यजतिसजाग्रदभिधीयतेयथैवैषकपालाष्टकंसंनयतितमेवस्तनइवलंबतेएषवेददेवयोनिर्यत्रजाग्रतिशु
भाशुभनिरुक्तमस्यदेवस्यससंप्रसारोंतर्यामीखगःकर्कटकःपुष्करःपुरुषःप्राणोहिंसापरापरंब्रह्मात्मादेवतावे
दयतियएवंवेदसपरंब्रह्मधामक्षेत्रज्ञमुपैति १ अथास्यपुरुषस्यचत्वारिस्थानानिभवंतिनाभिर्हृदयंकंठंमू
र्द्धाचतत्रचतुष्पादंब्रह्मविभातिजागरितेब्रह्मास्वप्नेविष्णुःसुषुप्तेरुद्रस्तुरीयमक्षरंसआदित्योविष्णुश्चेशाकर

आरुणि० श्चरवयममनस्कमश्रोत्रमपाणिपादंज्योतिर्विदितंयत्रलोकानलोकादेवानदेवानयज्ञावेदानवेदायज्ञामातान
११ मातापितानपितास्नुषानस्नुषाचांडालोनचांडालःपौल्कसोनपौल्कसःश्रमणोनश्रमणस्तापसोनतापसए
॥ कमेवतत्परंब्रह्मविभातिनिर्वाणंनतत्रदेवाऋषयःपितरईशतेप्रबुद्धःसर्वविद्येति हृदिस्थादेवताःसर्वाहृदि
प्राणाःप्रतिष्ठिताःहृदिप्राणश्चज्योतिश्चत्रिवृत्सूत्रंचतद्विदुः हृदिचैतन्येतिष्ठतियज्ञोपवीतंपरमंपवित्रंप्रजापतेर्य
त्सहजंपुरस्तात् आयुष्यमग्र्यंप्रतिमुंचशुभ्रंयज्ञोपवीतंबलमस्तुतेजः सशिखंवपनंकृत्वाबहिःसूत्रंत्यजेद्बुधः
यदक्षरंपरंब्रह्मतत्सूत्रमितिधारयेत् सूचनात्सूत्रमित्याहुःसूत्रंनामपरंपदं तत्सूत्रंविदितंयेनसविप्रोवेदपा
रगः येनसर्वमिदंप्रोतंसूत्रेमणिगणाइव तत्सूत्रंधारयेद्योगीयोगवित्तत्वदर्शिवान्॥ बहिसूत्रंत्यजेद्विद्वान्योग राम०
मुत्तममास्थितः ब्रह्मभावमिदंसूत्रंधारयेद्यःसचेतनः धारणात्तस्यसूत्रस्यनोच्छिष्टोनाशुचिर्भवेत्॥ सूत्रमंत ११
र्गतंयेषांज्ञानयज्ञोपवीतिनाम्॥ तेवैसूत्रविदोलोकेतेचयज्ञोपवीतिनः ज्ञानशिखिनोज्ञाननिष्ठाज्ञानयज्ञोप

वीतिनः ज्ञानमेवपरंतेषांपवित्रंज्ञानमुच्यते अग्नेरिवशिखानान्यायस्यज्ञानमयीशिखा सशिखीत्युच्यतेवि
द्वान्नेतरेकेशधारिणः कर्मण्यधिकृतायेतुवैदिकेब्राह्मणादयः तेभिर्धार्यमिदंसूत्रंक्रियांगंतद्धिवैस्मृतम्
शिखाज्ञानमयीयस्यउपवीतंचतन्मयम् ब्राह्मण्यंसकलंतस्यइतिब्रह्मविदोविदुः इदंयज्ञोपवीतंतुपरमंय
त्परायणं सविद्वान्यज्ञोपवीतीस्यात्सयज्ञस्तंयज्विनंविदुः एकोदेवःसर्वभूतेषुगूढःसर्वव्यापीसर्वभूतांतरा
त्मा धर्माध्यक्षःसर्वभूताधिवासःसाक्षीचेताकेवलोनिर्गुणश्च एकोवशीसर्वभूतांतरात्मैकंरूपंबहुधायःक
रोति आत्मानमरणिंकृत्वाप्रणवंचोत्तरारणिं ध्याननिर्मथनाभ्यासाद्देवंपश्येन्निगूढवत्॥ तिलेषुतैलंदधनी
वसर्पिरापःस्रोतःस्वरणीषुचाग्निः एवमात्मात्मनिजायतेसौसत्येनैनंतपसायोनुपश्यति ऊर्णनाभिर्यथातं
तून्सृजतेसंहरत्यपि जाग्रत्स्वप्नेतथाजीवोगच्छत्यागच्छतापुनः नेत्रस्थंजागरितंविद्यात्कंठेस्वप्नंसमाविशेत्॥
सुषुप्तंहृदयस्थंतुतुरीयंमूर्द्ध्निसंस्थितं यतोवाचोनिवर्त्तंतेअप्राप्यमनसासह॥ आनंदमेतज्जीवस्ययज्ज्ञात्वा

रिवापि १

गर्भोपनि० मुच्यतेबुधः सर्वव्यापिनमात्मानंक्षीरेसर्पिनम् आत्मविद्यातपोमूलंतद्ब्रह्मोपनिषत्पदंतद्ब्रह्मोपनिषत्पदमिति
१२ ॥ इतिब्रह्मोपनिषत्समाप्ता भद्रं० शांतिः ॐ पंचात्मकंपंचसुवर्तमानंषडाश्रयंषड्गुणयोगयुक्तं तात्स
प्तधातुत्रिमलंद्वियोनिचतुर्विधाहारमयंशरीरंपंचात्मकंकस्मात्पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशमित्यस्मिन्पंचात्म
केशरीरेकापृथिवीकाआपः किंतेजःकोवायुःकिमाकाशमितितत्रयत्कठिनंसापृथिवीयद्द्रवंताआपोयदुष्णंत
त्तेजोयत्संचरतिसवायु० यत्सुषिरंतदाकाशंतत्रपृथिवीधारणआपःपिंडीकरणेतेजःप्रकाशनेवायुर्व्यूहनआका
शमवकाशप्रदानेपृथक्तुश्रोत्रेशब्दोपलब्धौत्वक्स्पर्शेचक्षुषीरूपेजिह्वारसनेनासिकाघ्राणंउपस्थआनंदेपानमु राम
त्सर्गेबुद्ध्याबुध्यतिमनसासंकल्पयतिवाचावदतिषडाश्रयंकस्मान्मधुराम्ललवणतिक्तकटुकषायरसान्विंदतेषड् १२
जर्षभगांधारमध्यमपंचमधैवतनिषादाश्चेतिइष्टानिष्टाशब्दसंज्ञाप्रणिधानाद्दशविधाभवंतिसप्तधातु
कंकस्माच्छुक्लोरक्तःकृष्णोधूम्रःपीतःकपिलःपांडुरइतियथादेवदत्तस्यद्रव्याणिविषयाजायंतेपरस्परंसौम्य

गुणत्वात्तषड्विधोरसोरसाच्छोणितंशोणितान्मांसंमांसान्मेदोमेदसोस्थीन्यस्थिभ्योमज्जामज्जायाःशुक्रं
शुक्रशोणितसंयोगादावर्ततेगर्भोहृदिव्यवस्थानीतिहृदयेंतराग्निरग्निस्थानेपित्तंपित्तस्थानेवायुर्वायुतोहृद
यंप्राजापत्यात्क्रमादृतुकालेसंप्रयोगादेकरात्रोषितंकलिलंभवतिसप्तरात्रोषितंबुद्बुदंभवत्यर्धमासाभ्यं
तरेणपिंडोभवतिमासाभ्यंतरेणकठिणाउभवतिमासद्वयेनशिरोभवतिमासत्रयेणपादप्रदेशोभवत्यथच
तुर्थेमासेगुल्फजठरकटिप्रदेशोभवतिपंचमेमासेपृष्ठवंशोभवतिषष्ठेमासेनासिकाक्षिश्रोत्राणिभवंतिस
प्तमेमासेजीवेनसंयुक्तोभवत्यष्टमेमासेसर्वसंपूर्णोभवतिपितुरेतोतिरिक्तात्पुरुषोभवतिमातूरेतोतिरिक्तात्स्त्रि
योभवंत्युभयोर्बीजतुल्यत्वान्नपुंसकोभवतिव्याकुलितमनसोंधाःखंजाःकुब्जवामनाभवंतिअन्योन्यवायुप
रिपीडितशुक्रद्वैविध्याद्द्विधातनुःस्याद्युग्माःप्रजाजायंतेपंचात्मकंसमर्थःपंचात्मिकाचेतनाबुद्धिर्गंधरसादिज्ञा
नाक्षराक्षरंमोक्षंचिंतयतीतितदेतदेकाक्षरंज्ञात्वाष्टौप्रकृतयःषोडशविकाराःअथमात्राशितपीतनाडीसूत्रग

गर्भोप॰ तेनप्राणआप्यायतेथनवमेमासिसर्वलक्षणज्ञानसंपूर्णोभवतिपूर्वजातीःस्मरतिशुभाशुभंचकर्मविंदति॥
१३ नानायोनिसहस्राणिदृष्ट्वाचैवततोमया आहाराविविधाभुक्ताःपीताश्चविविधास्तना॥जातस्याहंमृतस्यैव
13 जन्मजन्मपुनःपुनः अहोदुःखोदधौमग्नोनपश्यामिप्रतिक्रियाम् यन्मयापरिजनस्यार्थेकृतंकर्मशुभाशुभं
एकाकीतेनदह्येहंगतास्तेफलभागिनः यदियोन्याःप्रमुच्येहंतंप्रपद्येमहेश्वरम् अशुभक्षयकर्तारंपरमुक्तिप्र
दायिनम् यदियोन्याःप्रमुच्येहंतंप्रपद्येभगवंतंनारायणंवासुदेवम् अशुभक्षयकर्तारंपरमुक्तिप्रदायिनम्
यदियोन्याःप्रमुच्येहंतंसांख्ययोगमभ्यसेत् अशुभक्षयकारकंपरमुक्तिप्रदायकं अथयोनिद्वारंसंप्राप्तोयंत्रेण
पीड्यमानोमहतादुःखेनजातमात्रस्तुवैष्णवेनवायुनासंस्पृष्टस्तदानस्मरतिजन्ममरणानिनचकर्मशुभाशु राम
भंविंदतिशरीरमितिकस्मादस्मयोत्यत्रश्रियंतेज्ञानाग्निर्दर्शनाग्निःकोष्ठाग्निरितितत्रकोष्ठाग्निर्नामाशितपी १३
तलेह्यचोष्यपचतीतिदर्शनाग्नीरूपाणांदर्शनंकरोति~~चतुःकपालसंश्रित~~ज्ञानाग्निःशुभाशुभंकर्मविंदतितत्रत्रीणि॥

स्थानानि भवंति मुख आहवनीय उदरे गार्हपत्यो हृदि दक्षिणाग्निरात्मा यजमानो ब्रह्मा लोभादयः पशवो धृतिर्दीक्षा
संतोषश्च बुद्धींद्रियाणि कर्मेंद्रियाणि यज्ञपात्राणि हवींषि शिरः कपालं केशा दर्भा मुखमंतर्वेदिश्च षोडशपार्श्वदंतो
श्चतुष्कपालं शिरःपटलानि सप्तोत्तरं मर्मशतं साशीतिकं संधिशतं सनवकं स्नायुशतं सप्तशिराशतानि पंच मज्जा
शतान्यस्थीनि च हवै त्रीणि शतानि षष्टिश्चार्द्धचतस्रो रोमकोट्यो हृदयं पलान्यष्टौ द्वादशपला जिह्वा पित्तप्रस्थं कफ.
स्याढकं शुक्रं कुडवं मेदः प्रस्थौ द्वावनियतं मूत्रपुरीषमाहारपरिमाणात् पैप्पलादं मोक्षशास्त्रं पैप्पलादं मोक्षशास्त्रं॥
ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः। स्थिरैरंगैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः स्व
स्ति न इंद्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पू० शांति गर्भोपनिषत्समाप्ताश्रीः भद्रं० भिः ॐ शांति ३ ॐ तदाहुः किं तदासी
त्तस्मै स होवाच न सच्चासच्च सदसदिति तस्मात्तमः संजायते तमसो भूतादिर्भूतादेराकाशं आकाशाद्वायुः वायोर
ग्निः अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवी तदंडं समभवत्तत्संवत्सरमात्रमुषित्वा द्विधाकरोत् अधस्ताद्भूमिमुपरिष्टादाकाशम

सूबालो० मध्येपुरुषोदिव्यःसहस्रशीर्षापुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्सहस्रबाहुरितिसोग्रेभूतानांमृत्युमसृजत्‌ त्र्यक्षंत्रि
१४ शिरस्कंत्रिपादंखंडपरशुंतस्यब्रह्माबिभेतिसोब्रह्माणमेवाविवेशसमानसान्सप्तपुत्रानसृजत्तेहविराजःस
त्यमानसानसृजत्तेहप्रजापतयोब्राह्मणोस्यमुखमासीद्बाहूराजन्यः कृतःऊरूतदस्ययद्वैश्यःपद्भ्यांशूद्रोअ
14 जायतचंद्रमामनसोजातश्चक्षोःसूर्योअजायतश्रोत्राद्वायुश्चप्राणाश्चहृदयात्सर्वमिदंजायते १ आपानान्निषादा
यक्षराक्षसगंधर्वाश्चास्थिभ्यःपर्वतालोमभ्यओषधिवनस्पतयोललाटात्क्रोधजायततस्यैतस्यमहतोभूतस्यनि
श्वसितमेतदृग्वेदोयजुर्वेदःसामवेदोयथर्ववेदःशीक्षाकल्पोव्याकरणंनिरुक्तंछंदोविचिकिषंज्योतिषामयनंन्या राम
योमीमांसाधर्मशास्त्राणिव्याख्यानान्युपव्याख्यानानिसर्वाणिचभूतानिहिरण्यज्योतिर्यस्मिन्नयमात्माविधिक्षीयं १४
तेभुवनानिविश्वा आत्मानंद्विधाकरोदर्धेनस्त्रीअर्धेनपुरुषोदेवोभूत्वादेवानसृजत्तऋषिर्भूत्वाऋषीन्यक्षरा
क्षसगंधर्वान्ग्राम्यारण्यांश्चपशूनसृजदितरागानितरोनडुानितरावडबेतरोश्वइतरागर्दभीतरोगर्दभइतरा

राविश्वंभरीतरोविश्वंभरः सोग्नेवैश्वानरोभूत्वासदग्ध्वासर्वाणिभूतानिपृथिव्यप्सुप्रलीयते आपस्तेजसिलीयंतेतेजो
वायौप्रलीयतेवायुराकाशेविलीयते आकाशमिंद्रियेष्विंद्रियाणितन्मात्रेषुतन्मात्राणिभूतादौविलीयंतेभूतादिर्म
हतिविलीयतेमहानव्यक्तेविलीयते अव्यक्तमक्षरेविलीयते अक्षरंतमसिविलीयतेतमएकीभवतिपरस्मिन्नपरस्तान्न
सन्नासन्नसदसदित्येतन्निर्वाणमनुशासनमितिवेदानुशासनमितिवेदानुशासनम् २ असद्वाइदमग्रआसीत् अजात
मभूतमप्रतिष्ठितमशब्दमस्पर्शमरूपमरसमगंधमव्ययमहांतंबृहंतमजमात्मानंमत्वाधीरोनशोचति अप्राणमसु
खमश्रोत्रमवागमनोतेजस्कमचक्षुष्कमनामगोत्रमशिरस्कमपाणिपादमस्निग्धमलोहितमप्रमेयमह्रस्वमदी
र्घमस्थूलमनण्वनल्पमपारमनिर्देश्यमनपावृतमप्रकाश्यमसंवृतमनंतरमबाह्यंनतदश्नातिकिंचनैनंद्वैसत्येन
दानेनतपसानाशकेनब्रह्मचर्येणनिर्वेदेनानाशकेनषडंगेनैवसाधयेदेतत्त्रयंवीक्षेतदमंदानंदयामितिनतस्य
प्राणाउत्क्रामंतिब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येतियएवंवेद ३ हृदयस्यमध्येलोहितंमांसपिंडंयस्मिंस्तद्दहरंपौंडरीकंकुमुदमि

सुवाल० वानेकधाविकसितं अनेकधा हृदयस्य दश छिद्राणि भवंति येषु प्राणाः प्रतिष्ठिताः स यदा प्राणेन सह संयुज्यते
१५ तदा पश्यति नद्यो नगराणि बहूनि विविधानि च यदा व्यानेन सह संयुज्यते तदा पश्यति देवांश्च ऋषींश्च यदापानेन स
15 ह संयुज्यते तदा पश्यति यक्षराक्षसंगंधर्वान् यदोदानेन सह संयुज्यते तदा पश्यति देवलोकान्देवान्स्कंदं जयंतं चेति
यदा समानेन सह संयुज्यते तदा पश्यति देवलोकान्धनानि च यदा वैरंभेण सह संयुज्यते तदा पश्यति दृष्टं चादृष्टं च
श्रुतं चाश्रुतं च भुक्तं च सच्चासच्च सर्वं पश्यत्यथेमा दश नाड्यो भवंति तासमेकैकस्यां द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः प्रतिशा
खानाडीसहस्राणि भवंति यस्मिन्नयमात्मा स्वपिति शब्दानां च करोत्यथ द्वितीये सं कोशे स्वपिति तदेमं च लोकं परलो राम
कं च पश्यति सर्वान्शब्दान्विजानाति स संप्रसाद इत्याचक्षते प्राणः शरीरं परिरक्षति हरितस्य नीलस्य पीतस्य लोहित १५
स्य श्वेतस्य नाड्यो रुधिरस्य पूर्णा अथायमेतद्दहरं पुंडरीकं कुमुदमिवानेकधा विकसितं यथा केशः सहस्रधा भिन्न
स्तथा हिता नाम नाड्यो भवंति हृद्याकाशे परे कोशे दिव्योयमात्मा स्वपिति यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंच

नखत्रंपस्यतिअत्रदेअेवालोकाअलोकायज्ञाअयज्ञावानमातानपितानवंधुर्नबांधवोनस्तेनोनब्रह्महातेजस्का
रममृतंसलिलएवेदंसलिलंवनंभूयस्तेनैवमार्गेणजाग्रायधावतिसंम्राडितिहोवाच॥४स्थानानितिस्थानिभ्यो
यच्छतिनाडीतेषांनिबंधनंचक्षुरध्यात्मंद्रष्टव्यमधिभूतंआदित्यस्तत्राधिदेवतंनाडीतेषांनिबंधनंयश्चक्षुषि
योद्रष्टव्येयआदित्येयोनाड्यांयः प्राणेयोविज्ञानेयआनंदेयोहृद्याकाशेय एतस्मिन्सर्वस्मिन्नंतरेसंचरतिसो
यमात्मातमुपासीताजरममृतमशोकमनंतं श्रोत्रमध्यात्मंश्रोतव्यमधिभूतंदिशस्तत्राधिदैवतंनाडीतेषांनिबंध
नंयःश्रोत्रेयःश्रोतव्येयोदिक्षुयोनाड्यांयः प्राणेयोविज्ञानेयआनंदेयोहृद्याकाशेयएतस्मिन्सर्वस्मिन्नंत
रेसंचरतिसोयमात्मातमुपासीताजरममृतमभयमशोकमनंतं। नासाध्यात्मंघ्रातव्यमधिभूतंपृथिवीतत्रा
धिदैवतंनाडीतेषांनिबंधनंयोनासायांयोघ्रातव्येयःपृथिव्यांयोनाड्यांयःप्राणेयो०नंतं जिह्वाध्यात्मंरसयि
तव्यमधिभूतंवरुणस्तत्राधिदैवतंनाडीतेषांनिबंधनंयोजिह्वायांयोरसयितव्येयोवरुणेयोनाड्यांयःप्राणेयो०

सुबाल० ०नंतं।त्वगध्यात्मं स्पर्शयितव्यमधिभूतं वायुस्तत्राधिदैवतं नाडी तेषां निबंधनं यस्त्वचि यः स्पर्शयितव्ये यो वायौ यो
१६ नाड्यां यः नंतं। मनोऽध्यात्मं मंतव्यमधिभूतं चंद्रस्तत्राधिदैवतं नाडी तेषां निबंधनं यो मनसि यो मनसि यो मंतव्ये यश्चं
16 द्रे यो नाड्यां यः प्राणे यो। नंतं। बुद्धिरध्यात्मं बोद्धव्यमधिभूतं ब्रह्मा तत्राधिदैवतं नाडी तेषां निबंधनं यो बुद्धौ यो बोद्ध
व्ये यो ब्रह्मणि यो नाड्यां यः प्राणे यो० नंतं। अहंकारोऽध्यात्ममहंकर्तव्यमधिभूतं रुद्रस्तत्राधिदैवतं नाडी तेषां निबंधनं
यो हंकारे यो हंकर्तव्ये यो रुद्रे यो नाड्यां यः प्राणे यो० नंतः चित्तमध्यात्मं चेतयितव्यमधिभूतं क्षेत्रज्ञस्तत्राधिदैवतं
नाडी तेषां निबंधनं यश्चित्ते यश्चेतव्ये यः क्षेत्रज्ञो यो नाड्यां यः प्राणे यो० नंतं वागध्यात्मं वक्तव्यमधिभूतमग्निस्त
त्राधिदैवतं नाडी तेषां निबंधनं यो वक्तव्ये यो ऽग्नौ यो नाड्यां यः प्राणे यो० नंतं। हस्तावध्यात्ममादातव्यमधिभूतमिं राम०
द्रस्तत्राधिदैवतं नाडी तेषां निबंधनं यो हस्तयोर्य आदातव्ये य इंद्रे यो नाड्यां यः प्राणे यो० नंतं। पादावध्यात्मं गंतव्य १६
धिभूतं विष्णुस्तत्राधिदैवतं नाडी तेषां निबंधनं यः पादयोर्यो गंतव्ये यो विष्णौ यो नाड्यां यः प्राणे यो० नंतं। पायु

रध्यात्मं विसर्जयितव्यमधिभूतं मित्रस्तत्राधिदेवतं नाडीनेषां निबंधनं यः पायौ यो विसर्जयितव्ये यो मित्रे यो ना
ड्यां यः प्राणे यो ०नंतं उपस्थोध्यात्ममानंदयितव्यमधिभूतं प्रजापतिस्तत्राधिदेवतं नाडीनेषां निबंधनं य उप
स्थे य आनंदयितव्ये यः प्रजापतौ यो नाड्यां यः प्राणे यो विज्ञाने य आनंदे यो ऽन्तर्हृद्याकाशे य एतस्मिन्सर्वस्मिन्नंतरे सं
चरति सो ऽयमात्मा तमात्मानमुपासीताजरममृतमभयमशोकमनंतं एष सर्वज्ञ एष सर्वेश्वर एष सर्वाधिपतिरेषोंतर्याम्ये
ष योनिः सर्वस्य सर्वसौख्यैरुपास्यमानो न च सर्वसौख्यान्युपास्यति वेदशास्त्रैरुपास्यमानो न च वेदशास्त्राण्यु
पास्यति यस्यान्नमिदं सर्वं न च यो ऽन्नं भवत्यतः परं सर्वनयनः प्रशास्तान्नमयो भूतात्मा प्राणमय इंद्रियात्मा म
नोमयः संकल्पात्मा विज्ञानमयः कालात्मानंदमयो लयात्मैकत्वं नास्ति द्वैतं कुतो मर्त्यं नास्त्यमृतं कुतो नांतःप्रज्ञो
न बहिःप्रज्ञो नोभयतःप्रज्ञो न प्रज्ञानघनो न प्रज्ञो नाप्रज्ञो ऽपि नो विदितं वेद्यं नास्तीत्येतन्निर्वाणमनुशासनमिति
वेदानुशासनमिति वेदानुशासनम् ५ नैवेह किंचनाग्र असीदमूलमनाधारमिमाः प्रजाः प्रजायंते दिव्यो दे

सुवाल० वएकोनारायणश्चक्षुश्चद्रष्टव्यंचनारायणः श्रोत्रंचश्रोतव्यंचनारायणोघ्राणंचघ्रातव्यंचनारायणोजिह्वाचरस
१० यितव्यंचनारायणस्त्वक्चस्पर्शयितव्यंचनारायणोमनश्चमंतव्यंचनारायणोबुद्धिश्चबोद्धव्यंचनारायणोहंकार
श्चाहंकर्तव्यंचनारायणश्चित्तंचचेतयितव्यंचनारायणोवाक्चवक्तव्यंचनारायणोहस्तौचादातव्यंचनारायणःपा
17 दौचगंतव्यंचनारायणः पायुश्चविसर्जयितव्यंचनारायणउपस्थश्चानंदयितव्यंचनारायणोधातानाविधाताकर्ता
दिव्योदेवएकोनारायण० आदित्यारुद्रामरुतोवसवोश्विनाऋचोयजूंषिसामानिमंत्रोग्निराज्याहुतिर्नारायणउद्भवः
संभवोदिव्योदेवएकोनारायणोमातापिताभ्रातानिवासः शरणंसुहृद्गतिर्नारायणोविराजासुदर्शनाजितासोम्या राम०
मोघाकुमाराम्रृतासत्यामध्यमानाडीनांशिशुरसुरासूर्याभास्वतीविज्ञेयानाडीनामानिगर्जतिगायतिवायतिवर्षति १०
वरुणोर्यमाचंद्रमाः कलाः कलिर्धाताब्रह्माप्रजापतिर्मघवादिवसाश्चार्धदिवसाश्चकलाः कल्पाश्चमहाकल्पाश्चा
चश्चोर्ध्वंचदिशश्चसर्वंनारायणःपुरुषएवेदंसर्वंयद्भूतंयच्चभव्यंतद्विष्णोःपरमंपदंसदापश्यंतिसूरयः दिवीव

चक्षुरागतं मित्येतन्निर्वाणमनुशासनमिति वेदानुशासनमिति वेदानुशासनं ६ अंतः शरीरे निहितो गुहायाम
ज एको नित्यो यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमंतरे संचरन्यं पृथिवी न वेद यस्यापः शरीरं यो पोंतरे संचरन्यमापो
न विदुर्यस्य तेजः शरीरं यस्तेजोंतरे संचरन्यं तेजो न वेद यस्य वायुः शरीरं यो वायुमंतरे संचरन्यं वायुर्न वेद यस्या
काशः शरीरं य आकाशमंतरे संचरन्यमाकाशो न वेद यस्य मनः शरीरं यो मनोंतरे संचरन्यं मनो न वेद यस्य बुद्धिः श
रीरं यो बुद्धिमंतरे संचरन्यं बुद्धिर्न वेद यस्याहंकारः शरीरं योहंकारमंतरे संचरन्यमहंकारो न वेद यस्य चित्तं शरीरं य
श्चित्तमंतरे संचरन्यं चित्तं न वेद यस्याव्यक्तं शरीरं यो व्यक्तमंतरे संचरन्यमव्यक्तं न वेद यस्याक्षरं शरीरं योक्षरमंतरे
संचरन्यमक्षरं न वेद यस्य मृत्युः शरीरं यो मृत्युमंतरे संचरन्यं मृत्युर्न वेद स एष सर्वभूतांतरात्मा ऽपहतपाप्मा दिव्यो
देव एको नारायण एतां विद्यामपांतरतमाय ददावपांतरतमो ब्रह्मणे ददौ ब्रह्मा घोरांगिरसे ददौ घोरांगिरा रयिक्वा
य ददौ रयिक्वो रामाय ददौ रामः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो ददावित्येतन्निर्वाणमनुशासनमिति वेदानुशासनम् ७ अंतः

सुबाल शारीरियोगुहायांशुद्धःसोयामात्मा सर्वस्य मेदोमांसवसाकीर्णेशारीरेमध्येदुर्गंधेत्यंतोपहतेविचित्रमितिप्रकाशेगंध
१८ र्वनगरोपमेकदलीसारनिःसारेजलबुद्बुदवच्चंचलेनिःस्तनंत्मानमचिंत्यमरूपंदिव्यंदेवमसंगंशुद्धंतेअस्कारमयंसर्व
18 रूपंसर्वेश्वरमचिंत्यमशरीरंनिहितंगुहायाममृतंविभ्राजमानंदंतंपश्यंतिविद्वांसस्तेनलयेनपश्यंति ८ अथहै
नरयिक्कःपप्रछभगवन्कस्मिन्सर्वेस्तंगच्छंतीतितस्मैसहोवाचचक्षुरेवाप्येतिचक्षुरेवास्तमेतिद्रष्टव्यमेवाप्येतियोद्र
ष्टव्यमेवास्तमेतिआदित्यमेवाप्येतियआदित्यमेवास्तमेतिविराजामेवाप्येविराजामेवास्तमेतिप्राणमेवाप्येतियःप्राणमे
वास्तमेतिविज्ञानमेवाप्येतियोविज्ञानमेवास्तमेविआनंदमेवाप्येतियआनंदमेवास्तमेतितुर्यमेवाप्येतियस्तुर्यमेवा
स्तमेतितदमृतमभयमशोकमनंतंनिर्बीजमेवाप्येतीतिहोवावश्रोत्रमेवाप्येतियःश्रोत्रमेवास्तमेतिश्रोतव्यमे०यः राम०
श्रोतव्यमे०दिशमे०योदिश०सुदर्शना०यःसुदर्शनामे०अपानमेवा०योपानमेवा०विज्ञानमेवा०योविज्ञानमेवा०आ १८
नंदमेवा०यआनंदमेवा०तुर्यमेवा०यस्तुर्यमेवा०तदमृतमभय०वाच नासामेवा०योनासामेवा०घ्रातव्यमेवा०

योघ्रातव्यमेवा॰ पृथिवीमेवा॰ यः पृथिवीमेवा॰ जिता मेवा॰ योजितामेवा॰ व्यानमेवा॰ योव्यान मेवा॰ विज्ञान मेवा
वा॰ योविज्ञानमेवा॰ आनंदमेवा॰ यआनंदमेवा॰ तुर्यमेवा॰ यस्तुर्यमेवास्तमेति तदमृतम॰ वाच जिह्वामेवा॰ योजि
ह्वामेवा॰ रसयितव्यमेवा॰ योरसयितव्यमेवा॰ वरुणमेवा॰ योवरुणमेवा॰ सोम्यामेवा॰ यः सोम्यामेवा॰ उदान
मेवा॰ यउदानमेवा॰ विज्ञान॰ आनंदमेवा॰ यआनंदमेवा॰ तुरीयमेवा॰ यस्तुरीयमेवा॰ यस्तुरीयमेवा॰ तदम॰
वाच॥ त्वचमेवा॰ यस्त्वच मेवा॰ स्पर्शयितव्यमेवा॰ यस्पर्शयितव्यमेवा॰ वायु॰ योवायु॰ तौघा॰ योमोघा॰ समा
न॰ यः समान॰ विज्ञान॰ योविज्ञान॰ आनंद॰ यआनंद॰ तुर्य॰ यस्तुर्य॰ तदमृत॰ वाच॥ वाच॰ योवाच॰ वक्तव्य॰ यो
वक्तव्य॰ अग्नि॰ योग्नि॰ कुमारा॰ यः कुमारा॰ वैरंभ॰ योवैरंभ॰ विज्ञान॰ आनंद॰ तुर्य॰ तदमृत॰ वाच हस्त॰ योह
स्त॰ आदातव्य॰ यआदातव्य॰ इंद्र॰ यइंद्र॰ अमृता॰ योमृता॰ मुख्य॰ योमुख्य॰ विज्ञान॰ आनंद॰ तुर्य॰ तदमृत॰
वाच॥ पाद॰ यः पाद॰ गंतव्य॰ योगंतव्या॰ विष्णु॰ योविष्णु॰ सत्या॰ यः सत्या॰ अंतर्याम॰ योतंर्याम॰ विज्ञान॰ आ

सुबाल० नंद०तुरीय०तदमृत०वाच पायु०यःपायुःविसर्जयितव्य०योविसर्जयितव्य०मित्र०योमित्र०मध्यमा०योमध्यमा०प्र
१९ भंजन०यःप्रभंजन०विज्ञान०आनंद०तुर्य०तदमृ०वाच॥उपस्थ०यउपस्थ०आनंदयितव्य०यआनंदयितव्य०प्रजा
पति०यःप्रजापति०नाडीमेवा०योनाडीमेवा०कुमार०यःकुमार०विज्ञान०आनंद०तुरीय०यस्तुरीय०तदमृत०वाच
19 ॥मनएयोमनएमंतव्य०योमंतव्य०चंद्र०यश्चंद्र०शिशु०श्येन०यःश्येन०विज्ञान०आनंद०तुरीय०तदमृत०वाच बुद्धि०
योबुद्धि०बोद्धव्य०योबुद्धि०बोद्धव्य०योबोद्धव्य०ब्राह्मण०योब्राह्मण०सूर्य०यःसूर्य०कृष्ण०यःकृष्ण०यःकृष्णा०वि
ज्ञानंआनंद०तुरीय०तदमृत०वाच।अहंकार०योहंकार०अहंकर्तव्य०योहंकर्तव्य०रुद्र०योरुद्र०असुरा०योसुरा०
श्वेन०यःश्वेन०विज्ञान०आनंद०तुरीय०तदमृत०वाच॥चित्र०यश्चित्त०चेतयितव्य०क्षेत्रज्ञ०यःक्षेत्रज्ञ०भास्वती राम
०नाग०योनाग०विज्ञान०आनंद०तुरीय०तदमृतमभयमशोकमनंतंनिर्बीजमेवाप्नोतीतिहोवाच।यएवंनिर्बीजंवेद १९
निर्बीजएवसभवतिनजायतेनम्रियतेनमुह्यतेनभिद्यतेनदह्यतेनछिद्यतेनकुप्यतेसर्वदहनोयमित्याचक्षतेनैवाय

मात्माप्रवचनशतेनापिलभ्यतेनचैवह्यश्रुतेननमेधयानवेदैर्नेयज्ञैर्नतपोभिरुग्रैर्नसांख्यैर्नयोगैर्नाश्रमैर्नान्यैरा
त्मानमुपलभंतेप्रवचनेनप्रशंसयान्युत्थानेनतमेतंब्राह्मणाःशुश्रुवांसोनूचानाउपलभंतेशांतोदांतउपरतस्ति
तिक्षुःसमाहितोभूत्वात्मन्येवात्मानंपश्यतिससर्वस्यात्माभवतियएवंवेद ९ अथहैनंरैक्वःपप्रच्छभगवन्क
स्मिन्सर्वेसंप्रतिष्ठिताभवंतीतितस्मैसहोवाचरसातललोकेष्वितिहोवाचकस्मिन्रसातललोकाओतांश्चप्रोतांश्चे
तिभूर्लोकेष्वितिहोवाचकस्मिन्भूर्लोकाओतांश्चप्रोतांश्चेतिभुवर्लोकेष्वितिहोवाचकस्मिन्भुवर्लोकाओतांश्चेतिसुव
र्लोकेष्वितिहोवाचकस्मिन्सुवर्लोकाओतांश्चतांश्चेतिमहर्लोकेष्वितिहोवाचकस्मिन्महः०तिजनोलोके०चकस्मि
न्जनोलोका०तितपोलो०वाचकस्मिन्तपो०तिसत्यलोके०वाचकस्मिन्सत्य०तिप्रजापति०वाचकस्मिन्प्रजाप०तिब्रह्मलो
केष्वि०वाचकस्मिन्ब्रह्मलोका०तिसर्वलोके०वाचसर्वलोकाआत्मानिब्रह्मणिमणयइवओतांश्चप्रोतांश्चेतीतिहो
वाचएवमेतांल्लोकानात्मन्येवप्रतिष्ठितान्वेदात्मैवभवतीतिवेदानुशासनं १० अथहैनंरैक्वःपप्रच्छभगवन्योयंवि

सुबाल० ज्ञानघ्ननउत्क्रामन्सकेनकतरद्वावस्थानमुत्सृज्योत्क्रामतीतितस्मैसहोवाचहृदयस्यमध्येलोहितंमांसपिंडंयस्मिं
२० स्तद्दहरंपुंडरीकंकुमुदमिवानेकधाविकसितंतस्यमध्येसमुद्रःसमुद्रस्यमध्येकोशस्तस्मिन्नाड्यश्चतस्रोभवंतिर
20 मारमेच्छापुनर्भवेतितत्ररमापुण्येनलोकंनयत्यरमापापेनपापमिच्छयापमिच्छयायत्स्मरतेतदभिसंपद्यतेअपु
नर्भवयाकोशंभिनत्तिकोशंभित्वामनोभिनत्तिमनोभित्वाशीर्षकपालंभिनत्तिशीर्षकपालंभित्वापृथिवींभिनत्तिपृथि
वींभित्वापोभिनत्तिआपोभित्वातेजोभिनत्तितेजोभित्वावायुंभिनत्तिवायुंभित्वाकाशंभिनत्तिआकाशंभित्वामनो
भिनत्तिमनोभित्वाभूतादिंभिनत्तिभूतादिंभित्वामहांतंभिनत्तिमहांतंभित्वाव्यक्तंभिनत्तिअव्यक्तंभित्वाक्षरंभिनत्तिअक्ष रा०म०
रंभित्वामृत्युंभिनत्तिमृत्युर्वैपरेदेवएकीभवतीतिपरस्मिन्परस्मान्नसन्नासन्नसदसदित्येतन्निर्वाणमनुशासनमितिवेदानु २०
शासनमितिवेदानुशासनम्॥११॥नारायणाद्वाअन्नमागतंपक्वंब्रह्मलोकेमहासंवर्तकेपुनःपक्वंक्रव्यादिपुनःपक्वंज्वा
लाकीलंपर्युषितंपूतमयाचितमसंक्लृप्तमश्नीयान्नकंचनयाचेत॥१२॥ बाल्येनतिष्ठासेद्बालस्वभावोसंगोनिरवद्योमौने

नापांडित्येननिरधिकारित्वेनोपलभ्यतेव्यक्तव्यमुक्तनिगमनः प्रजापतिरुवाचमहत्यद्रंज्ञात्वावृक्षमूलेवसेत्कुचेलोस
हायएकाकीसमाधिस्थआत्मकामआप्तकामोनिष्कामोजीर्णकामोव्याघ्रेहस्तिनिसिंहेदंशेमशकेनकुलेसर्पे
यक्षराक्षसगंधर्वेमृत्योरूपाणिविदित्वानविभेतिकुतश्चनेतिवृक्षमिवतिष्टासेछिद्यमानोनकुप्येतनकंपेतोप
लमिवतिष्ठासेच्छिद्यमानोनकुप्येतनकंपेताकाशमिवतिष्ठासेच्छिद्यमानोनकुप्येतनकंपेतसत्येनतिष्ठासेत्सत्यो
यमात्मासर्वेषामेवगंधानांपृथिवीहृदयंसर्वेषामेवरसानामापोहृदयंसर्वेषामेवरूपाणांतेजोहृदयंसर्वेषामेवस्प
र्शानांवायुर्हृदयंसर्वेषामेवशब्दानामाकाशोहृदयंसर्वेषामेवगतीनामव्यक्तंहृदयंसर्वेषामेवसत्वानामृत्युर्हृदयंमृ
त्युर्वैपरेदेवएकीभवतिपरस्मिन्नूपरस्तात्तसन्नासन्नसदसदित्येतन्निर्वाणमनुशासनमितिवेदानुशासनमितिवेदा
नुशासनम्॥१३ पृथिवीवाअन्नमापोन्नादाआपोवाअन्नंज्योतिरन्नादंज्योतिर्वाअन्नंवायुरन्नादोवायुर्वाअन्नमाका
शोन्नादआकाशोवाअन्नमिंद्रियाण्यन्नादीनींद्रियाणिवाअन्नंमनोन्नादोमनोवाअन्नंबुद्धिरन्नादाबुद्धिर्वाअन्नमव्यक्तम

सुबाल० न्यादत्यमव्यक्तं वा अन्नमक्षरमन्नाद मक्षरं वा अन्नम्मृत्युरस्मादो मृत्युर्वै परे देव एकीभवति परस्मिन्न्यरस्मान्न सन्नासन्नास
२९ दसदित्येतन्निर्वाणमनुशासनमिति वेदानुशासनमिति वेदानुशासनम् ॥१४ अथ हैनं रयिक्वः पप्रच्छ भगवन्योयं विज्ञा
नघन उत्क्रामन्स केन कतरद्वाव स्थानं दहतीति तस्मै स होवाच योयं विज्ञानघन उत्क्रामन्प्राणं दहत्यपानं व्यानमुदा
८१ नं समानं वैरंभं मुख्यमंतर्यामं प्रभंजनं कुमारं श्येनं श्वेतं कृष्णं नागं दहति पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं च दहति जागरि
तं स्वप्नं सुषुप्तिं तुरीयं च दहतीमं च दहतीमं च लोकं परलोकं च दहति लोकालोकं दहति धर्माधर्मं दहत्यभास्करममर्या
दं निरालोकमतः परं दहति महांतं दहत्यव्यक्तं दहत्यक्षरं दहति मृत्युं दहति मृत्युर्वै परे देव एकीभवति परस्मिन्परस्मान्न कृष्ण०
सन्नासदसदित्येतन्निर्वाणमनुशासनमिति वेदानुशासनमिति वेदानुशासनम् १५ सौबालबीजं ब्रह्मोपनिषत्नाप्र २९
शांताय दातव्या नापि दातव्या नापुत्राय नाशिष्याय नासंवत्सररात्रोषिताय नापरिज्ञातकुलशीलाय दातव्या नैव च प्रव
क्तव्या यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशंते महात्मनः प्रकाशंते महात्मन इत्येसमन्नि

वीणमनुशासनमिति वेदानुशासनमितिवेदानुशासनम्॥१६॥ इतिसुबालोपनिषत्समाप्ता॥ श्रीगुरुभ्यो नमः॥
ॐ भद्रं॰ शांतिः आपो वा इदं यासन्सलिलमेव नत्प्रजापतिरेकः पुष्करपर्णे भुसुंडः समभवत्तस्यांतर्मनसिकामः
समवर्तत। इदं सृजेयमिति। तस्माद्यत्पुरुषो मनसाभिगच्छति॥ तद्वाचा वदति। तत्कर्मणा करोति। तदेषाभ्युक्ता
।कामस्तदग्रे समवर्तताधि मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् सतो बंधुमसति निरविंदन् हृदि प्रतीष्या कवयो मनीषेति
।उपैनं तदुपनमति यत्कामो भवति य एवं वेद। स तपोतप्यत स तपस्तप्त्वा स एनं भुसुंडः कालाग्निरुद्रमगमत् आ
गत्य भो पितः विभूतिमाहात्म्यं ब्रूहीति स होवाच। तथेति प्रत्यवोचत् भुसुंड उच्यमानं किमिति। विभूतिरुद्राक्षयो
र्माहात्म्यं वभापेति आदावेव पैप्पलादेन सहोक्तमिति तत्फलश्रुत्यैवेति तस्योर्ध्वं किं वदामीति। इह ज्जाबालाभि
धां मुक्तिश्रुतिं ममोपदेशं कुरुष्वेति। ॐ तथेति सद्योजातं प्रपद्यामि सद्योजाताय वै नमः। भवे भवे नातिभवे भव
स्व मां। भवोद्भवाय नमः यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः। हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वं स नो दे

वःशुभयास्मत्वासंयुनक्तुसद्योजातात्पृथिवीतस्यानिवृत्तिः।तस्याःकपिलवर्णानंदाजाता।।तस्यागोमयेनविभूति
र्जाता।वामदेवायनमोज्येष्ठायनमःश्रेष्ठायनमोरुद्रायनमःकालायनमःकलविकरणायनमोबलविकरणा
यनमोबलायनमोबलप्रमथनायनमःसर्वभूतदमनायनमोमनोन्मनायनमः।ततःपरंब्रह्मपरंबृहंतंयथानि
कायंसर्वभूतेषुगूढंविश्वस्यैकंपरिवेष्टितारमीशंतंज्ञात्वाअमृताभवंति।वामदेवादुदकंतस्मात्प्रतिष्ठातस्याःकृ
ष्णावर्णासुभ्रातोभद्रातस्यागोमयेनभसितंजातं।अघोरेभ्योथघोरेभ्योघोरघोरतरेभ्यःसर्वेभ्यःसर्वशर्वेभ्यो
नमस्तेअस्तुरुद्ररूपेभ्यःसर्वेंद्रियगुणाभासंसर्वेंद्रियविवर्जितम्।सर्वस्यप्रभुमीशानंसर्वस्यशरणंसुहृत्
अघोराद्वह्निःतस्माद्विद्यातस्याःरक्तवर्णासुरभिर्जाता।तस्यागोमयेनभस्मजातं।तत्पुरुषायविद्महेमहादेवायधी।
महि।तन्नोरुद्रःप्रचोदयात्।अपाणिपादोजवनोग्रहीतापश्यत्यचक्षुःसशृणोत्यकर्णःसवेत्तिवेद्यंनचतस्या
स्तिवेत्तातमाहुरग्र्यंपुरुषंमहांतं।तत्पुरुषाद्वायुःतस्माच्छांतिस्तस्याःश्वेतवर्णासुशीलाजाता।तस्यागोमयेनक्षारंजा

तं। ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानां ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोधिपतिर्ब्रह्मा शिवो मे अस्तु सदाशिवोम्। तत्तन्म
यो त्वम्‌जईशसंस्थो ज्ञः सर्वगो भुवनस्यास्य गोप्ता। य ईशे अस्य जगतो नित्यमेव नान्यो हेतुर्विद्यत ईशनाय। यो
ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै। तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये। निष्क
लं निष्क्रियं शांतं निरवद्यं निरंजनं। अमृतस्य परं सेतुं दग्धेंधनमिवानलम्। ईशानादानैकधा शस्तस्माच्छांत्यती
तात्तस्याश्चित्रवर्णा सुमनाजाताः तस्या गोमयेन रक्षा जाता। विभूतिर्भसितं भस्म क्षारं रक्षेति भस्मनः भवंति पंच ना
मानि पंचभिर्हि नृभिर्भृशं। ऐश्वर्यकारणाद्भूतिर्भस्म सर्वाघहारणात्‌ भासनाद्भसितं प्रोक्तं क्षारणात्क्षारमापदाम्। भू
तप्रेतपिशाचब्रह्मराक्षसापस्मारसंसारभयभीतिभ्यो भिरक्षणाद्रक्षेति। द्विति मुक्तिस्मृत्यभिधेयौ यां दृष्ट्वा जाबा
लोपनिषदि प्रथमं ब्राह्मणम्। अथ भुसुंडः कालाग्निरुद्रमग्नीषोमात्मकं भस्मस्नानविधिं पप्रच्छ। स होवाच प्र
विष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूपो बभूव। एकं भस्म सर्वभूतांतरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च। अग्नीषोमात्मकं

बृहज्जा० विश्वमित्यग्निरुच्यतेरौद्रीघोरायातैजसीतनुः।सोमःशांतोमृतमयःशांतिःशांतिकरीतनुः।अमृतंयत्प्रति
२२ ष्ठास्यतेजोविद्याकलास्वयं।स्थूलंसूक्ष्मेषुभूतेषुतेजएवसतेजसि द्विविधातेजसोवृत्तिःसूर्यात्मावानलात्मि
23 का तथैवरसशक्तिश्चसौम्यामालाचजलात्मिका।।वैद्युतादिमयंतेजोमधुरादिमयोरसः।तेजोरसविभेदैस्तुप्रभवे
तेच्चराचरम् अग्नेरमृतनिष्पत्तिरमृतेनाग्निरेधते अतएववहिःक्लृप्तमग्नीषोमात्मकंजगत् हविषासस्यसं
पत्तिर्वृष्टिःसस्याभिवृद्धये वृष्टयेचहविस्तस्मादग्नीषोमात्मकंजगत्।।ऊर्ध्वशक्तिमयःसोमोह्यधःशक्तिम
योनलः।।आभ्यांसंपुटितंतस्माच्छश्वत्सर्वमिदंजगत्।।अग्निरूर्ध्वंज्वलत्येषोयावत्सौम्यंपरामृतम्।।यावदा राम
स्यात्मवंसौम्यममृतंविसृजत्यधः।।अतोवह्निश्चकालाग्निरधस्ताच्छक्तिरूर्ध्वगातं।।यावदादहनश्चोर्ध्वमधश्च २२
स्तावत्तद्भवेत्।।आधारशक्त्यवधृतःकालाग्निरयमूर्ध्वगः।।तथैवनिम्नगःसोमःशिवशक्तिपदास्पदः।शिवश्चो
र्ध्वमधःशक्तिरूर्ध्वशक्तिरधःशिवः।तदित्थंशिवशक्तिभ्यांनाव्याप्तमिहकिंचन।।असकृच्चाग्निनादग्धंजगद्भ

स्मसात्कृतम्॥ अग्नेर्वीर्यमिदं प्राहुस्तद्वीर्यं भस्म यत्ततः यश्चेत्थं भस्मसद्भावं ज्ञात्वाभिस्नाति भस्मना॥ अग्नि
रित्यादिभिर्मन्त्रैर्दग्धपाशः स उच्यते॥ अग्नेर्वीर्यं तु तद्भस्म सोमेनाप्लावितं पुनः अयोगयुक्त्या प्रकृतेरधिका
राय कल्पते योगयुक्त्या तु तद्भस्म प्लाव्यमानं समन्ततः शैवेनामृतवर्षेण त्वधिकारान्निवर्तते अतो मृत्यु
जयायैष समृतप्लावनं स्मृतम्॥ शिवशक्त्यामृतस्पर्शे लब्ध एव कुतो मृतिः॥ यो वेद गहनं गुह्यं पावनं च यथा
थोदितम्॥ अग्नीषोमपुटं कृत्वा न स भूयोऽभिजायते ॥शिवाग्निना तनुं दग्ध्वा शक्तिसोमामृतेन यः भावयेद्यो
गमार्गेण सोऽमृतत्वाय कल्पते सोऽमृतत्वाय कल्पत इति द्वितीयं ब्राह्मणं अथ भुसुंडः कालाग्निरुद्रं विभू
तियोगं ब्रूहि इति होवाच स होवाच विकटां गामुन्मत्तां महारागां सवत्सां मलिनाम् असितादिचिह्नांकितां पुनर्धेनुं
कृशांगां अन्तशोधपत्रं वत्सहीनां श्रान्ताम् दुग्धदोहिनां निरिन्द्रियां जग्धतृणां केशचेलास्थिभक्षिणीम् असं
धिनीं नवप्रसूतां रोगार्दितां गां विहाय प्रशस्तायां गोमयमाहरेत् अन्तशोधपत्रं गोमयं शस्तं ग्राह्यं मध्यमेस्या

बृहज्जा०
२८
25

नैवापतितंपरित्यज्यानऊर्ध्वंमर्द्दयेत्पंचगाव्येनगोमयग्रहणंकपिलायाश्चबलावाअलाभेनतदन्यागो
स्याद्दोषवर्जिताकपिलाभस्मोक्तमंलब्ध्वगोभंस्मनानचेदन्यगोक्षारंयत्रक्वापिस्थितंचयत्नान्निधार्यंसं
रक्षार्यरहितंधार्यंनकदाचनआगावइतिमंत्रेणधेनुमधेनुमभिमंत्रयेत्गावोभगोगावइतितांप्राशये
त्तृणंजलंतांगामुखाप्ययत्नेनाहरेत्गायत्र्यागोमूत्रंसौवर्णराजततानाम्रमृन्मयपलाशगोशृंगएवादद्दी
तगंधद्वारेतिगोमयंगाल्यंवृद्धिमालोमयंश्रीर्मेभजत्विति जिघ्रेगोधयेत् अलक्ष्मीर्मेनश्यत्विति त्रैनश्लोकाः वि
द्याशक्तिःसमस्तानांशक्तिरित्यभिधीयते॥गुणत्रयाश्रयाविद्यासाविद्यासाविद्याचतदाश्रया॥गुणत्रय
मिदंधेनुर्विद्याभूद्गोमयंशुभम् सूत्रंचोपनिषत्प्रोक्तंकुर्याद्भस्मततःपरम् वत्सासुस्मृतयश्चास्यास्तत्सं रा०म०
भूतंतुगोमयम्॥आगावइतिमंत्रेणधेनुंतत्राभिमंत्रयेत् गावोभगोगावइतिप्राशयेत्तुतृणंजलम् उषो २८
ष्यचचतुर्दश्यांशुक्लेकृष्णेथवाव्रती परेद्युःप्रातरुत्थायशुचिर्भूत्वासमाहितः कृतस्नानोधौतवस्त्रःपयो

र्येचव्रजेच्च गाम् उत्थाप्यगांप्रयत्नेनगायत्र्यामूत्रमाहरेत् सौवर्णेराजतेताम्रेधारयेन्मृन्मयेघटे पौष्क
रेवापलाशेवापात्रेगोशृंगएववा आददीतहिगोमूत्रंगंधद्वारेतिगोमयम् अभूमिपातंगृह्णीयात्पा
त्रेपूर्वोदितेगृही॥गोमयंशोधयेद्विद्वान्श्रीर्मेभजतुमंत्रतः अलक्ष्मीर्मइतिमंत्रेणगोमयंस्थापयेत्त
तः संत्वासिंचामिमंत्रेणगोमूत्रंगोमयेक्षिपेत्॥पंचानांत्वेतिमंत्रेणपिंडानांतुचतुर्दश कुर्यात्संशोध्य
किरणैःसौरकैराहरेत्ततः निदध्यादथपूर्वोक्तपात्रेगोमयपिंडकान्॥ततोनिधनपतयेत्रयोविंशत्युदे
तिच॥आघारावाज्यभागौचप्रक्षिपेच्चाहुतीः सुधीःस्वगृह्योक्तविधानेनप्रतिष्ठाप्याग्निमीडयेत् पिंडांश्च
निक्षिपेत्तत्रआद्यंतत्प्रणवेनतु॥षडक्षुरस्यमंत्रस्यव्याहृतस्यतथाक्षरैः स्वाहांतैर्जुहुयात्तत्रवर्णदेवाय
पिंडकान्॥होतव्याःपंचब्रह्माणिनमोहिरण्यबाहवे इतिसर्वाहुतीर्हुत्वाचतुर्थ्यंतैश्चमंत्रकैः ऋतंसत्यंक
द्रुद्राययस्यवैकंकतीतिच एतैश्चजुहुयाद्विद्वाननाज्ञातत्रयंतथा व्याहृतीरथइलाचततःस्विष्टकृ

बृहज्जा० तंडुलेन॥इध्मशेषं तु निर्वर्त्य पूर्णपात्रोदकं तथा। पूर्णमसीति यजुषा जलेनान्येन वर्द्धयेत्‌ ब्राह्मणे घृतमिति
२५ तज्जलं शिरसि क्षिपेत्‌ प्राच्यामिति दिशां लिंगैर्दिक्षु तोयं विनिक्षिपेत्‌ ब्रह्मणे दक्षिणां दत्वा शांत्यै पुष्टिकमाहरेत्‌
25 आदरिष्यामि देवानां सर्वेषां कर्मगुप्तये जातवेदसमेनं त्वां पुलकैश्छादयाम्यहम्‌ मंत्रेणानेन तं वह्निं पुल
कैश्छादयेमतः त्रिदिनं ज्वलनः स्थित्यै छादनं पुलकैः स्मृतम्‌ ब्राह्मणान्भोजयेद्भक्त्या स्वयं भुंजीत वाग्यतः
भस्माधिक्यमभीप्सुस्तु अधिकं गोमयं हरेत्‌ दिनत्रयेण यद्वा एकस्मिन्दिवसेऽथवा तृतीये वा चतुर्थे वा
प्रातः स्नात्वा सितांबरः शुक्लयज्ञोपवीती च शुक्लमाल्यानुलेपनः शुक्लदंतो भस्मदिग्धो मंत्रेणानेन मंत्रवित्‌॥ राम०
ओं तद्ब्रह्मेति चोच्चार्य पोलाकं भस्म संत्यजेत्‌ तत्र आवाहनमुख्या उपचारास्तु षोडश कर्तव्या व्याहृत्यारुलेवं ततो २५
ऽग्निमुपसंहरेत्‌॥अग्निर्भस्मेति मंत्रेण गृह्णीयाद्भस्म चोत्तमम्‌। अग्निरस्मीति मंत्रेण प्रमृज्य च ततः परं संयोज्यं गा
गसलिलैः कपिलामूत्रकेण वा। चंद्रकुंकमकाश्मीरमुशीरं चंदनं तथा। अगरुत्रितयं चैव चूर्णयित्वा तु सूक्ष्मतः

क्षिपेद्भस्मनित्तच्चूर्णमोमितिब्रह्ममंत्रतः प्रणवेनाहरेद्विद्वान्त्रह्मेतिविटकानथ॥ अणोरणीयानितिहिमंत्रेणच
क्षणः इत्थंभस्मसुसंपाद्यंशुष्कमादायमंत्रवित्॥ प्रणवेनविमृज्याथसप्तप्रणवमंत्रितम् ईशानेतिशि
रोदेशेमुखंतत्पुरुषेणतु उरोदेशमघोरेणगुह्यंवामेनमंत्रयेत् सद्योजातेनवेपादौसर्वांगंप्रणवेनतु॥त
तउद्धृत्यसर्वांगमापादतलमस्तकम् आचम्यवसनंधौतंततश्चैतत्सधारयेत् पुनराचम्यकर्मस्वंकर्तुम
र्हतिसर्वतः तिगोमयंस्थापयेत्संस्तासिंचामीतिगोमूत्रंगोमयेसिंचेत्पंचानांतावाताननामितिपिंडांश्चैवचतु
र्दशाकुर्यात्सतत्रकिरणैः संशोष्यकिरणैरातप्तकिरणैः संशोष्यकैरैरातप्तसतान्मात्रेपिंडान्प्रतिष्ठाप्यस्वगृह्योक्त
क्तविधिनाप्यग्निमिंधयेत् आद्यंतंप्रणवेनाग्नौप्रक्षिपेत् मंत्रस्यषडक्षरस्यव्याहृतस्याक्षरैः स्वाहांतंजुहुयात्
वर्णदेवायपिंडकान्मुखांतेहोतव्याः शतरुद्रीयपंचब्रह्ममंत्रान्नमोहिरण्यबाहवइतिचतुर्थ्यंतं सतंसतंप
रंब्रह्मकद्रुद्रायययस्यवैकंकतीतिसमाप्यशांत्यैपैलुकेस्थादयेत्स्विन्नयेणान्वाहांतंकुर्यात्वर्णदेवायपौल

बृहज्जा० कंभस्मपरित्यज्यपूजांकुर्यात्॥ अग्निरितिभस्मेत्युत्तमंभस्मगृह्णीयात्॥ अग्नेरस्मीतिप्रमृज्यच॥ संयोज्यगंगा
२६ दिसलिलैः कपिलामूत्रेणवाप्रणवेनावाहयेत् बृहन्तोयदित्रयेणयदिवाएकस्मिन्द्विवसेवाओंनद्वहेतिचिता
26 वटकाननोरणीया॥ निति अथचतुर्विधंभस्म॥ कल्पंप्रथमंअनुकल्पंद्वितीयंउपकल्पंतृतीयंप्रकल्पंचतुर्थंअग्निहो
त्रसमुद्भूतंविरजानलजंकल्पवनेषुघ्नाकृत्संगृह्यकल्पोक्तविधिनाकल्पितमनुकल्पंपिंडकल्पंस्यात् अरण्येशु
ष्कगोमयंचूर्णीकृत्यसुसंगृह्यगोमुत्रैःपिंडवत्कृतैः संस्कारंकल्पवदुपकल्पमभिधीयते शिवालयगतंप्रक
ल्पंइत्थंचतुर्विधंभस्मपापंनिकृंतयतिमोक्षंददातीत्याहभगवान्कालाग्निरुद्रः॥ इतितृतीयब्राह्मणं अथभु
सुंडःकालाग्निरुद्रंभस्मस्नानंब्रूहीतिविधिर्होवाचअथप्रणवेनविमृज्यसप्तप्रणवाभिमंत्रितं आगमेनमैने राम
यदिग्वंधंकारयेत्पुनः शेषतेनास्त्रमंत्रेणांगानिसूर्धादीन्युद्धूलयेन्मलस्नानमिदं अथविधिस्नानमीशानाद्यैः
पंचभिर्ब्रह्ममंत्रैस्तनुंक्रमादुद्धूलयेत् ईशानेनशिरोदेशं मुखंतत्पुरुषेणतु उरोदेशमघोरेणगुह्यंवामेनपू

लंघयेत् सद्योजातेनयादौचसर्वांगंप्रणवेनतु आपादतलमस्तकं ततउद्धूल्यावमृश्यवसनंश्वेतंधौतंप्रधारये
त् विधिस्नानमिदंतत्रैतेश्लोकाः भस्ममुष्टिंसमादायसंहितामंत्रमंत्रिताम्। मस्तकात्पादपर्यंतंमलस्नानं
पुरोदितम् शन्मंत्रेणचकर्तव्यंविधिस्नानंसमाचरेत् ईशानात्पंचधाभस्मविकिरेन्मूर्द्धियत्नतः मुखेचतु
र्धातत्पुरुषेणैवंअघोरेणाष्टधाहृदि वामेनगुह्यदेशातुत्रिदशस्थानभेदतः अष्टधःसद्योमंत्रेणापादावु
द्धूल्ययत्नतः सर्वांगोद्धूलनंकार्यंतातन्यस्ययथाविधि मुखंविनाचतत्सर्वमुद्धूल्यक्रमयोगतः संध्यात्रये
निषिद्धेवतथापूर्वावसानयोः सुप्त्वाभुक्त्वापयःपीत्वाकृत्वाचावश्यकादिकम् स्त्रियंनपुंसकंगृध्रंबिडालं
बकमूषिकम् स्पृष्ट्वातथाविधानंस्यात्भस्मस्नानंसमाचरेत्। देवाग्निगुरुविप्राणांसमीपेंत्यजदर्शने
अभ्युद्धमूतलेमार्गेकुर्याच्चोद्धूलनंव्रती शंखतोयेनमूत्रेनभस्मनामिश्रणंभवेत्। योजितंचंदनेनापिवा
रिणासंपुमंतुवा। चंदनेनसमंलिंपेज्ज्ञानार्थीचूर्णमेवतत्। मध्यान्हात्माकजलेयुक्तंतोयंतदनुवर्जयेत् अ

बृहज्जा० षण्मुख उ० भगवंनंकानानिरुद्धं त्रिपुंड्रविधिं पप्रच्छामि तत्रैते श्लोकाः त्रिपुंड्राकारमेत्यस्याद्ब्रह्मविष्णुशिवात्मकं
२७ ।मध्यांगुलिभिरादाय तिसृभिर्मूलमंत्रतः अनामामध्यमांगुष्ठैरथवा स्यात्त्रिपुंड्रकं। उद्धूलयेन्मुखं विप्रः क्ष
27 त्रियस्तच्छिरोदितं द्वात्रिंशत्स्थानके वाथ षोडशस्थानकेपि वा। अष्टस्थाने तथा चैव पंचस्थाने नियोजयेत्।उ
त्तमांगे ललाटे च कर्णयोर्नेत्रयोस्तथा।नासावक्त्रगलेष्वेवमंसयोश्च द्वयोरपि।कूर्परे मणिबंधे च हृदये पा
र्श्वयोर्द्वयोः नाभौ गुह्यद्वये चैव मूर्ध्नि स्फिग्बिंबजानुषु। जंघाद्वये च पादे द्वे द्वात्रिंशत्स्थानमुत्तमं।अष्टमूर्त्ये
ष्टविद्येशान्दिक्पालान्वसुभिःसह।।धरो ध्रुवश्च सोमश्च आपश्चैवानिलोनलः।प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवो
ष्टावुदीरिताः एतेषां नाममंत्रेण त्रिपुंड्रं कारयेद्बुधः।।विदध्यात्षोडशस्थानेषु त्रिपुंड्रं तु समाहितः शीर्षके च राम
ललाटे च कंठे चांसद्वयोरपि।कूर्परे मणिबंधे च हृदये नाभिपार्श्वयोः।पृष्ठे चैवं प्रतिस्थानं जपेत्तत्राधिदेवताः २७
शिवं शक्तिं च सादाख्यमीशं रुद्राख्यमेव च।वामादिनवशक्तिश्च एताः षोडशदेवताः।नासत्यो दस्र कश्चैव अ

श्विनौद्वौ समीरितौ ॥ अथवा मूर्धके चैव कर्णयोः श्चसने तथा बाहुद्वये च हृदये नाभ्यां मूर्वोर्युगे तथा ॥ जानु
द्वये च पदयोः पृष्ठभागे च षोडश ॥ शिवस्कंदश्च चंद्रार्कौ चित्रेशो विष्णुरेव च शीर्षे च हृदये चैव तथा नाभौ प्र
जापतिः नागाश्च नागकन्याश्च उभयोः ऋषिकन्यकाः पादयोश्च समुद्राश्च तीर्थान्पृष्ठेपि शास्त्रक एवं तः
षोडश स्थाने मष्टस्थानमथोच्यते ऊरुस्थानं ललाटं च कर्णद्वयमनंतरम् अंसयुग्मं च हृदयं नाभिरित्यष्ट
मं भवेत् ब्रह्मा च ऋषयः सप्त देवताश्च प्रकीर्तिताः अथवा मस्तकं बाहू हृदयं नाभिरेव च पंचस्थानान्यमू
न्याहुर्भस्मतत्वविदो जनाः यथासंभवतः कुर्याद्देशकालाद्यपेक्षया उद्धूलने प्यशक्तश्चेत्त्रिपुंड्रादीनि का
रयेत् ॥ ललाटे हृदये नाभौ गले भुजयुगेपि च बाहुमध्ये मणिबंधे पृष्ठे परगले शिरः ललाटे ब्रह्मणे नमः हृद
ये हव्यवाहनाय नमः । नाभौ स्कंदाय नमः गले पूष्णे नमः दक्षिणबाहुमूले रुद्राय नमः मध्ये आदित्याय नमः म
णिबंधे शशिप्रभाय नमः वामबाहुमूले वामदेवाय नमः मध्ये प्रभंजनाय नमः मणिबंधे वसुभ्यो नमः पृष्ठे

बृहज्जा० शेखरायनमः वह्निकंठे नीलकंठायनमः पार्श्वयोः शिवशंकराभ्यांनमः। शिरसि परमात्मनेनमः सर्वांगे सदाशि
२८ वायनमः ध्यानं भूतिर्भूतिकरी पवित्रजननी पापौघविध्वंसिनी सर्वानंदकरी सदाशिवकरी सर्वार्थसंपत्करी
रक्षोभूतपिशाचराक्षसमहाक्षोभैकसंत्रायिनी तेजोराज्यविशेषमोक्षकरणी भूतिः सदाधार्यताम्॥ एतानि
29 तानि शिवमंत्रपवित्रितानि भस्मानि कामदहनाग विलेपनानि त्रैपुंड्रकानि रचितानि ललाटपट्टे लुंपंति दैवलि
खितानि दुरक्षराणि श्रीकरं च पवित्रं च शोकरोगनिवारणम् लोकवश्यकरं पुण्यं भस्मं त्रैलोक्यपावनम्॥ त्रि
नेत्रं त्रिगुणाधारं त्रयाणां जनकं विभुम् स्मरन्नमः शिवायेति ललाटे तु त्रिपुंड्रकम्॥ ईशानाभ्यां नमेत्युक्त्वा पा राम०
र्श्वयोश्च त्रिपुंड्रकम्॥ भुजाभ्यां नम इत्युक्त्वा धारयेत्तु प्रकोष्ठयोः॥ कूर्पराधः पितृभ्यां च उमेशाभ्यां नथोपरि २८
भीमायेतीतरः पृष्ठे शिरसः पश्चिमे तथा नीलकंठाय शिरसि क्षिपेत्सर्वात्मनेनमः पापं नाशयते कृत्स्नमपि जन्म
शतार्जितम् कंठोपरि कृते पापं नष्टं स्याद्भस्मधारणात् कंठे च धारणात्कंठभोगादि कृतपातकम् बाह्वोर्बाहुकृ

तंपापंवक्षंसुमनसाकृतम् नाभ्यांशिश्नकृतंपापंपृष्ठेगुदकृतंतथा पार्श्वयोर्धारणात्पापंपरस्त्र्या॥ लिंगप्रादि

कम् तद्भस्मधारणंमुख्यंसर्वत्रैवैचिपुंड्रकम् ब्रह्मविष्णुमहेशानांत्रय्यग्नीनांचधारणम् गुणलोकत्रयाणां

चधारणंतेनवैकृतम्॥ इतिचतुर्थब्राह्मणम्॥ मानस्तोकेतिमंत्रेणमंत्रितंभस्मधारयेत्॥ ऊर्ध्वपुंड्रंभवेत्सा

ममध्यपुंड्रंयजूंषिच॥ अधःपुंड्रंमृचः साक्षात्तस्मात्पुंड्रंत्रियायुषम् त्रियायुषाणिकुरुतेल्ललाटेचभुजद्वये

नाभौशिरसिहृत्पार्श्वेब्राह्मणः क्षत्रियः सदात्रैवर्णिकानांसर्वेषांअग्निहोत्रसमुद्भवम् इदंमुख्यगृहस्था

नांविरजानलजंभवेत्॥ विरजामुत्पन्नगृहस्थानांविशेषतः समिदग्निदग्निसमुत्पन्नंधार्यंवैब्रह्मचारिणां

शूद्राणांश्रोत्रियाणांधार्यंदावानलोद्भवम् यतीनांज्ञानदंप्रोक्तंवनस्थानांविरक्तिदं अतिवर्णाश्रमाणांन

लजंचैवधार्यंप्रोक्तंमनीषिभिः औपासनसगारेपचनाग्निसमुद्भवम् अन्येषामपिसर्वेषांत्वन्यानांअग्निस

मुद्भवम् त्रैवर्णिकानांअग्निहोत्राग्निजंगृहस्थानांविरजानलजंविवाहाग्निजमौपासनाग्निजंवाब्रह्मचारि

रुद्रजा० णांसमिदग्निजंशूद्राणांश्रोत्रियागारपचनाग्निजम् अन्येषांदावानलसमुद्भूतंयतीनांसर्वत्रावस्थितंअतिवर्णा
२९ श्रमिणांश्मशानगतंसर्वेषांदेवालयस्थितमिति शिवयोनिनांशिवाग्निहोत्रजाविभूतिः शिवालयस्थतल्लिंग
लिप्तमंत्रसंस्कारदग्धंवा नचैतेश्लोकाः॥ तेनाधीतंश्रुतंतेनतेनसर्वमनुष्ठितम्॥ येनविप्रेणशिरसित्रिपुंड्रं
भस्मनाधृतम् त्यक्तवर्णाश्रमाचारोलुप्तसर्वक्रियोपियः सकृतिर्यक्त्रिपुंड्रांकोधारणात्सोपिपूज्यते येभस्म
धारणंमुक्त्वाकर्मकुर्वंतिमानवाः तेषांनास्तिविनिर्मोक्षः संसाराज्जन्मकोटिभिः महापातकयुक्तानांपूर्वजन्म
निसंस्मृतिः त्रिपुंड्रोद्धूलनेद्वेषोजायतेसुदृढंबुध येषांकोपोभवेद्ब्रह्मन्ललाटेभस्मदर्शनात् तेषामुत्पत्तिसां राम
कर्यमनुमेयंविपश्चिता येभस्मधारणंदृष्ट्वावावानिमानवाः तेषांस्युद्रेपसंभूतिरनुमेयाविपश्चिता येस्मभे २९
धारणंदृष्ट्वानराः कुर्वंतिताडनम् तेषांचंडालतोजन्मब्रह्मन्नूह्यंविपश्चिता येषांनास्तिमुनेश्रद्धाश्रौतेभस्म
निसर्वदा॥ गर्भाधानादिसंस्कारस्तेषांनास्तीतिनिश्चयः त्रिपुंड्रंयेविनिंदंतिशिवमेवते धारयंतितुयेभक्त्याधा

रयंतितमेवते धिग्भस्मरहितं कालंधिग्ग्राममशिवालयम् धिगनीशार्चनंजन्मधिग्विद्यामशिवाश्रयाम्
रुद्राग्नेर्यत्परंवीर्यंतद्भस्मपरिकीर्तितम् तस्मात्सर्वेषुकालेषुवीर्यवान्भस्मसंयुतः भस्मनिष्ठस्यदह्यंते दोषाभ
स्माग्निसंगमात् भस्मस्नानविशुद्धात्माभस्मनिष्ठइतिस्मृतः भस्मसंदिग्धसर्वांगोभस्मदीप्तत्रिपुंड्रकः भ
स्मशायीचपुरुषोभस्मनिष्ठइतिस्मृतः इतिपंचमंब्राह्मणम् अथभुसुंडःसहोवाचनामपंचकस्यमाहात्म्यंना
ब्रूहीतिरहोवाचअथवासिष्ठवंशजस्यशानभार्यासमेतस्यधनंजयस्यब्राह्मणस्यज्येष्ठभार्यायाःकनिष्ठःपु
त्रःकर्णोरुइतिनामातस्यशुचिस्मिताभार्याअसौवेकरुणोभ्रात्वैरमसहमानोभवनाशिनीतटेकालाग्नि
रुद्रंभगवंतंनृसिंहमगमत् तत्रदेवसमीपेअन्येनोपायनार्थंसमर्पितंजंबीरफलंगृहीत्वाजिघ्रन्नदातंतत्र
स्थाअज्ञात्वन्नपापमक्षिकोभवबर्षाणांशतमितिसोपिशापमादायमक्षिकःसन्नृस्वकेषुस्वचेष्टितंतस्येमिवे
घमारक्षेतिस्वभार्यामवदत्। तदामक्षिकोभिवत्ज्ञांतिमेवंविधंज्ञानयसौत्समध्येत्यमारयन्नसाम्नंपति

बृहज्जा. मादायअरुंधतीमगमत्अवदद्गोमुचिस्मितेशोकेनालमरुंधत्याहामुंसंजीवयाम्यघविभूतिमादायशुचि
३० स्मितइतिअथैषात्रिहोत्रजंभस्मारुंधत्यैन्यवेदयत्सा अरुंधतीचमृत्युंजयेतिमंत्रेणमृतजंतौन्यक्षिपत् मं
दवायुस्ततोजज्ञेव्यजनेनशुचिस्मिता उदतिष्ठत्ततोजंतुर्भस्मनोस्यप्रभावतः ततोवर्षशतेपूर्णेज्ञातिरेकोप्यमा
30 रयत्।। भस्मैवजीवयामासकश्यपंचनयाविधं देवानपिमहाभूतान्मायेरप्येताहशंपुरा तस्मात्तुभस्मना
जंतुंजीवयामिसदानघेइत्येवमुक्त्वाभर्भैगवान्कथितः समजायत स्वरूपंचततोगत्वास्वगाश्रमपदंयपाविति
इदानीमस्यभस्मनःसर्वकर्मेक्षणसामर्थ्यंविद्यतइत्याहसाहगौतमविवाहकालेतामहल्यांदृष्ट्वासर्वेदेवाःकामा राम.
तुराअभवन्तदानष्टज्ञानाद्दूर्वाससंगत्वापप्रछुःसतुदोषंशमयिष्यामीत्युवाचततः शतरुद्रेणमंत्रेणमंत्रितंभस्म ३०
वैपुरा मयापिदत्तंतेनोषधंब्रह्महत्यादिशांतये इत्येवमुक्त्वादूर्वासादत्तवान्भस्मचोतमम जातास्वचनात्सर्वेपू
यंतेह्लतकेनसः शतरुद्रियमंत्रेणभस्मोद्धूलितविग्रहाःनिर्धूतरजसःसर्वेतत्क्षणाच्चवयंमुने आश्चर्यमतज्ञा

नीमोभस्मस्यामर्थ्यमीदृशम् अस्यभस्मनः शक्तिमन्यांशृणु वएतदेवहरिशंकरयोर्ज्ञानप्रदंब्रह्महत्यादि
पापनाशकमिति महाविभूतिप्रदमितिशिवःस्ववक्षसिस्थितंभस्मनखेनादायप्रपावेनाभिमंत्र्यगायत्र्यायं
बांक्षीरेणाभिमंत्र्यहरिमस्तकगात्रेषुसमाक्षिपत्तदात्वदिव्याम्बरेवितिहरिमुक्ताशिवेहरिःस्वत्वदिव्यात्वाद्दृष्टो
दृष्टइतिशिवमाहतदाहरिंभस्मभक्षयेत्याहहस्ततः भक्षयिष्येशिवंभस्मस्नात्वाहंभस्मनापुरो दृष्ट्वेश्वरंभक्ति
स्मगम्यंभस्माभयदच्युतः तत्राश्चर्यमतीवासीत्प्रतिबिंवसमद्युतिःवासुदेवःशुद्धमुक्तोमलवर्णाभवक्षणा
त् तदाप्रभृतिशुक्लाभोवासुदेवःप्रशंसनात् नशक्तिंभस्मनोजानेप्रभावंतेकुतोविभो नमस्तेस्तुनमस्तेस्तु
त्वामेवशरणंगतः त्वत्पादयुगलेशंभोभक्तिरस्तुसदामम भस्मधारणसंपन्नोममभक्तोभविष्यसीति अत
एवैषाभूतिर्भूतिकरीतुकातद्वाएतद्दूह्ण्णावालंसर्वकामदंमोक्षद्वारंशाम्भ यंयजुर्मयंसाममयंब्रह्ममयममृत
मयंभवतितस्यपुरस्ताद्वसवश्चासतेरुद्रादक्षिणतआदित्याःपश्चाद्विश्वेदेवाउत्तरतोब्रह्मविष्णुमहेश्वरानाभ्यांस्

बृहज्जा· यश्चंद्रमसोपार्श्वयोस्तदेतदृचाभ्युक्तंऋचोअक्षरेपरमेव्योमन्यस्मिन्देवाअधिविश्वेनिषेदुः यस्तंनवेदकिमृचा
३१ करिष्यतियइत्तद्विदुस्तइमेसमासतइतितद्वाएतद्बृहज्जाबालंबालोवायुवावावेदसमहान्भवतिसगुरुःसर्वेषां
मंत्राणामुपदेष्टाभवतिएतयैवहोमंकुर्यादेतयैवार्चनंकुर्यात्तदेतद्रहस्योग्रंमृत्युतारकंगुरुणालब्धंकंठेवाहौवाशि
31 खायांवाबध्नीतसप्तद्वीपवतीभूमिर्दक्षिणार्थंनावकल्पतेतस्माच्छ्रद्धयायांकांचिद्गांदद्यात्सादक्षिणाभवति। त
स्मादिदंबृहज्जाबालंयेनकेनचिदाचार्यमुखेनयोजानीतेसतेनैवशरीरेणसंसारान्मुच्यतेमोचयतिमुमुक्षुर्भव
तिजपात्तेनैवशरीरेणदेवतादर्शनंकरोतितस्मादिदमेवमुख्यद्वारंकलौनान्येषांभवतितस्मादिदंबृहज्जाबालंवि राम०
जानीयान्मुमुक्षुर्भवति।शांतंसत्यंपरंब्रह्मपुरुषंकृष्णपिंगलम् ऊर्ध्वरेतंविरूपाक्षंशंकरंनीललोहितंउमापतिःप ३१
शुपतिःपिनाकीत्यमितद्युतिःईशानःसर्वविद्यानामीश्वरःसर्वभूतानांब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोधिपतिर्योयजुर्वेदवा
च्यस्तंबृहज्जाबालंजानीयाद्योजानीतेसोमृतत्वंचगच्छति अथबृहज्जाबालस्यफलंनोब्रूहिभगवन्नितिसमास

होवाचयइमामुपनिषदंनित्यमधीतेसोग्निपूतोभवतिसवायुपूतोभवतिसआदित्यपूतोभवतिससोमपूतोभ
वतिससत्यपूतोभवतिसर्वलोकपूतोभवतिसलोकपूतोभवतिससर्वपूतोभवतियइमांदहज्ज्वालोपनिषदं
ब्राह्मणोवाक्षत्रियोवानित्यमधीतेससर्वदुस्तंतरतिसर्वदुस्तंतरतिससर्वंतरतियएतामुपनिषदंनित्यम
धीतेसोग्निंस्तंभयतिसवायुंस्तंभयतिसआदित्यंस्तंभयतिससोमंस्तंभयतिसउदकंस्तंभयतिससर्वान्देवंस्तंभ
यतिससर्वान्सर्वानाकर्षयति।यइमामुपनिषदंनित्यमधीतेसभूर्लोकंजयतिसभुवर्लोकंजयतिससुवर्लोकं
जयतिसमहर्लोकंजयतिसजनलोकंजयतिसतपोलोकंजयतिसत्यलोकंजयतिससत्यलोकंजयतिससर्वान्
लोकान्जयतियइमामुपनिषदंनित्यमधीतेसमनुष्यानाकर्षयतिसदेवानाकर्षयतिसनागानानाकर्षयति
सयक्षानाकर्षयतिससर्वानाकर्षयतिसविषंस्तंभयतियइमामुपनिषदंनित्यमधीतेसऋचोधीतेसयजूंष्यधीते
ससामान्यधीतेसोथर्वाणमधीतेसोंगिरसमधीतेसशाखाअधीतेसपुराणान्यधीतेसकल्पाअधीतेसगाथाअ

बृहज्जा० धीतेसनाराज्ञांसीरधीतेससर्वमधीतेससर्वमधीतेअनुपनीतश्चातमेकमेकेनोपनीतेननतत्त्वमंउपनीतश्चामे
३२ कमेकेनगृहस्थेननतत्त्वमंगृहस्थश्चातमेकमेकेनवानप्रस्थेननप्रस्थेननतत्त्वमंवानप्रस्थश्चातमेकमेकेनयतिनानत
32 त्त्वमंयतीनांश्चातंपूर्णमेकमेकेनरुद्रजापकेननतत्त्वमंरुद्रजापकश्चातमेकमेकेनाथर्वशिरःशिखाध्यायकेननतत्त्व
मंअथर्वशिरःशिरःशिखाध्यायकश्चातमेकेनबृहज्जाबालोपनिषदध्यायकेननतत्त्वमंबृहज्जाबालोपनिषदध्याय
कश्चातमेकमेकेननक्रियाचरणेननतत्त्वमंतद्ध्यानतत्परंधाममउपनिषज्जपशीलस्ययत्रनसूर्यस्तपतियत्रनवा
युर्वातियत्रनचंद्रमाभातियत्रननक्षत्राणिभांतियत्रनाग्निर्दहतियत्रनमृत्युःप्रविशतियत्रनदुःखानिसंति।
सदानंदंपरमानंदसदाशिवंब्रह्मादिवंदितंयोगिध्येयंपरमंपदंयत्रागत्वाननिवर्तंतेयोगिनःतदेतदृचाभ्युक्तं।तद्विष्णोः बृह०
परमंपदंसदापश्यंतिसूरयःदिवीवचक्षुराततंतद्विप्रासोविपन्यवोजागृवांसःसमिंधतेविष्णोर्यत्परमंपदंॐ ३२
पदंॐसत्यंनसपुनरावर्ततेनसपुनरावर्तते।।ॐसत्यं इतिबृहज्जाबालोपनिषदिपूर्वतापनीयोपनिषत्।

माता। अथ हैनं भगवंतं कालाग्निरुद्रं भुसुंडः पप्रच्छ कथं रुद्राक्षोत्पत्तिस्तद्धारणात्किं फलमिति तं होवाच भग
वान्कालाग्निरुद्रस्त्रिपुरवधाय पुरान्मीलिताक्षोहं तेभ्यो जलविंदवो भूमौ पतितास्ते रुद्राक्षा जाताः सर्वानुग्रहार्था
य तेषां नामोच्चारणमात्रेण दशगोप्रदानफलं दर्शनस्पर्शनाभ्यां द्विगुणं त्रिगुणं फलं भवति अत ऊर्ध्वं वक्तुं न श
क्नोत तत्रैते श्लोकाः कस्माज्जातं तु किं नाम कथं वा धार्यते नरैः कति भेदमुखान्यत्र के मंत्रैः कथयस्व मे दिव्यव
र्षसहस्राणि चक्षुरुन्मीलितं मया भूमावक्षि पुटाभ्यां तु पतिता जलविंदवः तदाश्रुविंदवो जाता महारुद्राक्षवृक्षकाः स्था
वरत्वमनुप्राप्य भक्तानुग्रहकारणात् भूक्षान्यो भे रात्रौ दिवा पापं दिवारात्रिकृतं हरेत् लक्षं तु दर्शनात्पुण्यं को
टिस्तु स्पर्शनाद्भवेत् तस्य कोटिशतं पुण्यं लभते धारणान्नरः लक्षकोटिसहस्राणि लक्षकोटिशतानि च तज्ज
पाल्लभते पुण्यं नरो रुद्राक्षधारणात् रुद्राक्षाणां तु भद्राणां धारणे स्यान्महत्फलम् धात्रीफलप्रमाणं तु श्रे
ष्ठमेतदुदाहृतम् बदरीफलमात्रं तु मध्यमं प्रोच्यते बुधैः॥ अधमं चणकमात्रं स्यात्प्रक्रियैषा मयोच्यते ब्राह्म

बृहज्जा० ण्याःक्षत्रियोवैश्याःशूद्राश्चेतिशिवाज्ञयावृक्षाजाताःपृथिव्यांतुतज्जातीयाःशुभाक्षकाः श्वेतास्तुब्राह्मणाज्ञेयाः
३२ क्षत्रियारक्तवर्णकाः पीतावैश्यास्तुविज्ञेयाःकृष्णाःशूद्राउदाहृताः ब्राह्मणोविभृयाच्छ्वेतान्रक्तान्राजातुधारयेत् पी
33 तान्वैश्यस्तुविभृयात्कृष्णाञ्छूद्रस्तुधारयेत् समाःस्निग्धादृढाःस्थूलाःकंटकैःसंयुताःशुभाः क्रिमिजग्धंछिन्न
भिन्नंकंटकैर्हीनमेवच व्रणयुक्तमवृत्तंचषड्रुद्राक्षाणिवर्जयेत् स्वयमेवकृतद्वारंरुद्राक्षंस्यादिहोत्तमम् यत्तु
पौरुषयत्नेनकृतंतन्मध्यमंभवेत् समान्स्निग्धान्दृढान्वृत्तान्क्षौमसूत्रेणसंयुतान् धारयेत्सर्वगात्रेषुसामान्या
निविचक्षणः निकषेहेमलेखेवयस्यरेखाप्रदृश्यते तदक्षमुत्तमंविद्यात्तद्धार्यंशिवपूजकैः शिखायामेकरुद्राक्षं रुद्र
त्रिंशतंशिरसावहेत् षट्त्रिंशतंगलेदध्याद्बाह्वोःषोडशधारयेत् मणिबंधेद्वादशचस्कंधेपंचाशतंवहेत् अष्टो ३३
त्तरशतैर्मालामुपवीतंप्रकल्पयेत् द्विसरंत्रिसरंवापिसराणांपंचकंतुवा सराणांसप्तकंवापिविभृयात्कंठदेशतः
मुकुटेकुंडलेचैवकर्णिकाहारकेषुच केयूरकटकेचैवकुक्षिबंधेविशेषतः सुप्तेपीतेसदाकालंरुद्राक्षान्धार

येन्नरः त्रिशतंत्वधमंपंचशतंमध्यमम्मुच्यते सहस्त्रमुत्तमंप्रोक्तमेवंभेदेनधारयेत् शिरसीशानमंत्रेणाकं
र्णेतत्पुरुषेणच अघोरेणगलेधार्यंतेनैवहृदयेपिच आघोरबीजमंत्रेणकरयोर्धारयेत्सुधीः पंचाशदक्षग्र
थितांव्योमव्यापिचबाहुते पंचाक्षिग्रंथमंत्रैश्चत्रिमालांपंचसप्तच अथवापूलमंत्रेणसर्वाण्यक्षाणिधारये
त् अथकालाग्निरुद्रंभगवंतंभुसुंडःपप्रछरुद्राक्षाणांमुखभेदेनयदक्षंयत्स्वरूपंयत्फलमितितत्स्वरूप
मुखयुक्तमरिष्टनिरसनमिष्टफलप्रदंब्रूहीतिहोवाच तत्रैतेश्लोकाः एकवक्त्रंतुरुद्राक्षंपरतत्त्वस्वरूपकंम्
तद्धारणात्परेतत्त्वेलीयंतेविजितेंद्रियाः द्विवक्त्रंतुमुनिश्रेष्ठअर्द्धनारीश्वरोभवेत् धारणादर्धनारीशः प्रीयते
तस्यनित्यशः त्रिवक्त्रमनलःसाक्षात्स्त्रीहत्यांदहत्संदहतिक्षणात् त्रिमुखंचैवरुद्राक्षमग्नित्रयस्वरूपक
म् तद्धारणाच्चहुतभुक्तस्यतुष्यतिनित्यशः चतुर्वक्त्रंस्वयंब्रह्मापुरुषहत्यांव्यपोहति चतुर्मुखंतुरुद्राक्षंपि
तामहस्वरूपकम् पंचवक्त्रंस्वयंरुद्रःकालाग्निर्नाम नामतः अगम्यागमनंचैवअभक्षस्यचभक्षकः

बृहज्जा० मुच्यतेसर्वपापेभ्यः पंचवक्त्रस्यधारणात् पंचवक्त्रंतुरुद्राक्षंपंचब्रह्मस्वरूपकम् तस्यधारणमात्रेणसंतुष्य
३४ तिसदाशिवः षड्वक्त्रमपिरुद्राक्षंकार्तिकेयाधिदैवतम् विनायकाधिदेवंचप्रवदंतिमनीषिणः तद्धारणाद्बका
34 मादिषड्वर्गविजयीभवेत् सप्तवक्त्रंतुरुद्राक्षसप्तमात्राधिदैवतम् सप्ताश्वंदैवतंचैवमुनिसप्तकदैवतम् तद्धा
रणान्महाश्रीस्यान्महदारोग्यमुत्तमम् महतीज्ञानसंपत्तिः शुचिर्धारयतःशनैः अष्टवक्त्रंतुरुद्राक्षंअष्टमूर्त्यधि
दैवतम् वसुवकप्रियंचैवगंगाप्रीतिकरंपरम् तद्धारणादिमेप्रीताभवेयुःसत्यवादिनः नववक्त्रंतुरुद्राक्षंनवश
क्त्यधिदैवतम् तस्यधारणमात्रेणप्रीणंतेनवशक्तयः दशवक्त्रंतुरुद्राक्षंयमदैवमुदाहृतम् दशाशाप्रीतिजन राम
कंधारणेनात्रसंशयः तदाहुः प्रीतिजननंधारणेनाप्रतिष्ठितम् एकादशमुखंलक्षंरुद्रैकादशदैवतम् तदि ३४
न्द्रदैवतंचाहुःसदासौभाग्यवर्द्धनम् ।रुद्राक्षंद्वादशमुखंमहाविष्णुस्वरूपकम् द्वादशादित्यदेवंचबिभर्त्यसत्य
परोनरः त्रयोदशमुखंचाक्षंकामदंसिद्धिदंशुभम् तस्यधारणमात्रेणकामदेवःप्रसीदति चतुर्दशमुखंचाक्षंरु

द्रनेत्रसमुद्भवम् सर्वव्याधिहरंचैवसदारोग्यमवाप्नुयात् मद्यंमांसंचलशुनंपलांडुंशिग्रुमेवच श्लेष्मातकं
ड्वराहमक्ष्यंवर्जयेन्नरः ग्रहणेविषुवेचैवअयनेसंक्रमेतथा दर्शेचपूर्णमासेचपुण्येषुदिवसेषुच रुद्राक्षधा
रणात्सद्यःसर्वपापक्षयोभवेत् रुद्राक्षमूलंतद्ब्रह्मन।लंनद्विष्णुरुच्यते तन्मुखंरुद्रइत्याहुस्तद्विंदुःसर्वदेवताः
यइमामुपनिषदंबालोवायुवावावेदसमहान्भवतिसगुरुःसर्वेषांमंत्राणामुपदेष्टाभवतिएतैरेवहोमंकु
र्यादेतैरेवार्चनंतदेतद्रक्षोघ्नंमृत्युतारकंगुरुणालब्धंकंठेबाहौशिखायांवाबध्नीतसप्तद्वीपवतीभूमिर्दक्षि
णार्थंनावकल्पतेतस्माच्छ्रद्धयायोकांचिद्गांदद्यात्सादक्षिणाभवतियइमामुपनिषदंब्राह्मणोवाक्षत्रियोवासकृ
दधीयानोदिवसकृतंपापंनाशयतिप्रातरधीयानोमासकृतंपापंनाशयतिमध्याह्नेधीयानःषण्मासकृतं
पापंनाशयति सायमधीयानःसंवत्सरकृतंपापंनाशयतिसायंप्रातरधीयानोजन्मकृतंपापंनाशयतियइ
मामुपनिषदंब्राह्मणोवाक्षत्रियोवाधीतेषष्टिरातसहस्रलक्षगायत्रीजपफलानिभवंतिब्रह्महत्यायाःपूतोभ

बृहज्जा० वतिसुरापानात्पूतोभवतिसुर्णस्तेयात्पूतोभवतिअभोज्यभोजनात्पूतोभवतिअभक्ष्यभक्षणात्पूतोभव
३५ तिअगम्यागमनात्पूतोः गुरुतल्पगमनात्पू० पतितसंभाषणात्पू० तत्संयोगा० सर्वेषुतीर्थेषुस्नातोभवति
पंक्तिशतसहस्रपावनोभवतिशिवसायुज्यमेतिनसपुनरावर्ततेनसपुनरावर्ततइत्योंसत्यमोंसत्यम् इतिस
35 प्तमंब्राह्मणं अथकालाग्निरुद्रंभगवंतंसनत्कुमारःपप्रच्छअधीहिभगवन्रुद्राक्षधारणविधिंब्रूहीतिसहोवा
च तस्मिन्समयेनिदाघजडभरतदत्तात्रेयकात्यायनभरद्वाजकपिलवासिष्ठ अथकाकालाग्निरुद्रःकिमर्थंभग
वन्नागमनमितिहोवाचरुद्राक्षधारणविधिंवैछपैप्पलादादयश्चकालाग्निरुद्रंप्रतिसमेत्यो सर्वेश्रोतुमिच्छामह
ति अथकालाग्निरुद्रःप्रोवाचरुद्रस्यनयनादुत्पारुद्राक्षादितिलोकेख्यायंते अथसदाशिवःसंहारकालेसंहारंकृ बृ० ज०
त्वासंहाराक्षंमुकलीकरोतितन्नयनाज्जातारुद्राक्षाइतिहोवाचतस्माद्रुद्राक्षत्वमिति अथकालाग्निरुद्रःप्रो० ३५
वाचयस्तद्रुद्राक्षंवाग्विषयंकरोतिदशगोप्रदानेनयत्फलमाप्नोतितत्फलमश्नुतेसएषभस्मज्योतीरुद्राक्षइति

होवाचएषसर्वेश्वरः शतरुद्राक्षंकरेणस्पृष्टुमिच्छन्शतगोप्रदानफलंलभतेतद्रुद्राक्षधारणंकर्तुमिच्छन्द्विशत
गोप्रदानफलंलभतेतद्रुद्राक्षस्ययज्ञोपवीतवत्धारणमात्रेणसहस्रगोप्रदानफलंलभतेतद्रुद्राक्षेकरयोर्धा
र्यमाणयोर्द्विसहस्रगोप्रदानफलंभवतितत्रुद्राक्षेकंठेधार्यमाणेत्रिसहस्रगोप्रदानफलंभवतितद्रुद्राक्षेकर्णयोर्धा
र्यमाणेएकादशसहस्रगोप्रदानफलंभवतिएकादशरुद्रत्वंचगच्छतितद्रुद्राक्षेशिरसिधार्यमाणेकोटिगोप्रदान
फलंभवतिएतेषांस्थानानांकर्णयोःफलंवक्तुंनशक्यतइतिहोवाच अथभगवंतंकालाग्निरुद्रंसनत्कुमारःपप्रच्छ
रुद्राक्षप्रदानात्फलमस्त्येवेतिहोवाच अथकालाग्निरुद्रः प्रोवाचअष्टशतरुद्राक्षंदत्वाअष्टशतरुद्राक्षोन्याधा
रयेत्भूवलयप्रदानेनयत्फलमाप्नोतितत्फलमश्नुतेसएषभस्मज्योतीरुद्राक्षइतिहोवाचाथकालाग्निरुद्रंभगवं
तंसनत्कुमारःपप्रच्छरुद्राक्षसहस्रंक्रमेणधर्तुंशक्यंवाइत्यथकालाग्निरुद्रः प्रोवाचरुद्राक्षधारणंकर्तुमधिवा
सनादिप्राणप्रतिष्ठांकृत्वारुद्राक्षसहस्रंवर्षमेकंतुधारयेद्ब्रह्मत्वंगच्छतिद्विसहस्ररुद्राक्षंद्वेवर्षेधारयेद्विष्णुत्वंगच्छ

रु॰जा॰ तित्रीसहस्रंरुद्राक्षंत्रीणिवर्षाणिधारयेत्सदाशिवलंगच्छतिनसपुनरावर्ततेसएषभस्मज्योतीरुद्राक्षइतिहोवा।
३६ चाथकालाग्निरुद्रंभगवंतंसनत्कुमारःपप्रच्छसर्वोपनिषत्सूक्तधारणफलंब्रूहीत्यथकालाग्निरुद्रःप्रोवाचसर्वोप।
निषत्सारंब्रवीम्यवधारयेति तत्रैतेश्लोकाभवंतिविविक्तदेशेचसुखासनस्थःशुचिःसमग्रीवशिरःशरीरः अत्या
36 श्रमस्थःसकलेंद्रियाणिनिरुध्यभक्त्यास्वगुरुंप्रणम्य हृत्पुंडरीकंविरजंविशुद्धंविचिंत्यमध्येविशदंविशोक
म् अचिंत्यमव्यक्तमनंतरूपंशिवंप्रशांतममृतंब्रह्मयोनिम् तथादिमध्यांतविहीनमेकंविभुंचिदानंदमरूपमद्भु
तम् उमासहायंपरमेश्वरंप्रभुंत्रिलोचनंनीलकंठंप्रशांतम् ध्यात्वामुनिर्गच्छतिब्रह्मयोनिंसमस्तसाक्षिंतमसः
परस्तात् सब्रह्मासशिवःसेंद्रःसोक्षरःपरमस्वराट् सएवविष्णुःसप्राणःसकालोग्निःसचंद्रमाःसएवसर्वंयद्भूतंयच्च रु॰जा॰
भव्यंसनातनम् ज्ञात्वातंमृत्युमत्येतिनान्यःपंथाविमुक्तयेएवंध्यात्वारुद्राक्षान्धारयेत् इत्यष्टमंब्राह्मणं अथजन ३६
कोवैदेहोयाज्ञवल्क्यमुपसमेत्योवाचभगवंस्त्रिपुंड्रविधिमनुब्रूहीतिसहोवाचयाज्ञवल्क्यःसमाणमस्यत्रिधाआ

ललाटादाचक्षुपश्चाभ्रुवोर्मध्यतः जनकोहवैदेहःसहोवाचभगवन्यद्भस्मतदाग्नेयंभस्मसद्योजातादिपंचब्रह्म
मंत्रैःपरिगृह्याग्निरितिभस्मेत्यभिमंत्र्यमानस्तोकइतिमूर्ध्निरोललाटवक्षःस्कंधेषुधारयित्वापूतोभवति मो
क्षीभवति राजसूययज्ञपेयफलमवाप्नोतिसएषभस्मज्योतिःसएषभस्मज्योतिरितिवैयाज्ञवल्क्यः जनकोह
वैदेहःसहोवाचयाज्ञवल्क्यंकिंतेफलमितिसहोवाचदेवमुक्तिर्भवतितद्भस्मधारणादेवशिवसायुज्यमवाप्नोतिन
सपुनरावर्तते सएषभस्मज्योतिरितिवैयाज्ञवल्क्यः जनकोहवैदेहःसहोवाचयाज्ञवल्क्यंभगवानितितद्भ
स्मधारणादेवकिंफलमश्नुतइतिनवेत्तितत्रपरमहंससंवर्तकारुणिःश्वेतकेतुदुर्वासऋभुनिदाघजडभरतदत्ता
त्रेयरैवतकभुसुंडप्रभृतयोविभूतिधारणादेवमुक्ताःस्युःसएषभस्मज्योतिःसएषभस्मज्योतिरितिवैयाज्ञव
ल्क्यः जनकोहवैदेहःसहोवाचयाज्ञवल्क्यंभस्मस्नानेनकिंजायतइति यस्यकस्यचिच्छरीरेयावंतोरोमकूपा
स्तावंतिलिंगानिभूत्वातिष्ठंतइतिब्राह्मणोवाक्षत्रियोवावैश्योवाशूद्रोवातद्धारणादेवतच्छंभुस्स्वरूपंयस्यांत

बृ०जा० स्यांल्येवावतिष्ठते अथजकोवैदेहःपैप्पलादेनसप्रजापतिलोकंजगामतंगत्वोवाचभोप्रजापतेत्रिपुंड्रस्यविधिं
३७ ब्रूहीतिहोवाचतंप्रजापतिरब्रवीद्यथैवेश्वरस्यमाहात्म्यंतथैवत्रिपुंड्रस्यमाहात्म्यमितिहोवाचप्रजापतिःअथपैप्प
लादोवैकुंठंजगामतंगत्वोवाचलोवाचभोविष्णोत्रिपुंड्रस्यविधानंब्रूहीतिसोवाचयथैवेश्वरस्यमाहात्म्यंतथैवत्रिपुं
37 ड्रस्यमाहात्म्यमितिहोवाचविष्णुः अथपैप्पलादोभगवंतंकालाग्निरुद्रंपरिसमेत्योवाचअधीहिभगवन्त्रिपुंड्रस्यवि
धिंब्रूहीतिअथकालाग्निरुद्रःत्रिपुंड्रस्यविधानमनुब्रवीमीतिहोवाच ततोत्राभुदूर्वासनिदाघजडजनात्रेयरैवतक
प्रभृतयोपिभुसुंडंपरिसमेत्योचुः रैवतकोमवांस्त्रामुनिर्भुसुंडमब्रवीत् त्रिपुंड्रविधिमनुब्रूहीतिभुसुंडःसहोवाच।
त्रिपुंड्रविधिर्मयावक्तुंनशक्यःसत्यमितिवाचानंतरंतानृषीन्नमस्कृत्यतानृषीन्वंदतिसक्षमध्येसर्वेशापयइति बृज्जा
अथभगवंतंकालाग्निरुद्रंश्वेतकेतुश्चजाबालःपरिसमेत्योवाचहरिश्चंद्रश्चप्रजापतिश्चकालाग्निरुद्रंपरिसमेत्यो ३७
वाचाथदेवाश्चशापयश्चैतेपरस्परानुवादंकृत्वोन्मीलयित्वाकालाग्निरुद्रंप्रच्छामइति अथकालाग्निरुद्रंत्रिपुंड्र

स्यविधानंब्रूहीतिहोवाचदेवाश्चशापयश्चत्रिपुण्ड्रस्यमाहात्म्यंशृणुध्वमिति अथभस्मच्छन्नः संसारान्मुच्यते भस्म
शाप्याभशाय्याशायानस्संशाद्गोचरस्यशिवस्यासुज्यमितिनसपुनरावर्तते रुद्राध्यायीसन्नमृतत्वंगच्छतिस।
एषभस्मज्योतिर्विभूतिधारणाद्ब्रह्मलोकत्वंगच्छति सएषभस्मज्योतिः सएषभस्मज्योतिर्विभूतिधारणात्कैवल्यम
श्नुते सएषभस्मज्योतिर्विभूतिधारणादेवतीर्थेषुमृतत्वंगच्छति सएषभस्मज्योतिः सएषभस्मज्योतिर्विभूति
धारणादेवसर्वतीर्थेषुस्नातोभवति विभूतिधारणात्त्रिस्थलेष्वैयत्फलमवाप्नोतितत्फलमश्नुते सएषभस्मज्योतिः
सएषभस्मज्योतिः सएष भस्मज्योतिर्यस्यकस्यचिच्छरीरेत्रिपुंड्रस्यलक्ष्मवर्तते प्रथमाप्रजापतिर्द्वितीयाविष्णुस्तृ
तीयासदाशिवइतिसएषभस्मज्योतिः इतिनवमंब्राह्मणम् अथजाबालोभुसुंडिः कैलासशिखरवासमों
काररूपिणंमहादेवमुमादेहार्धधारिणंहरिविरिंचिपुरंदरसुरसेवितंस्तूयमानमनंतैरपिवेदैर्मूर्तिधरैः सोमार्धकृत
शेखरंसोमसूर्याग्निनयनमनंतंदुरवगमंव्याघ्रचर्मपरीधानंमृगहस्तंभस्मोद्धूलितविग्रहंतिर्यक्त्रिपुंड्रेणविराज

ह॰ज्ञा॰ मानमालंतंस्मिन पूर्णपंचविधपंचाननंवीरासनास्थममेममनाद्यंतनिष्कलंनिर्गुणंशांतंनिरंजनमनामयंकुंफट्
३८ पूर्वशिवनामानिसमुच्चरंतंदुर्निरीक्ष्यंहिरण्यबाहुंहिरण्यरूपंहिरण्यवर्णंहिरण्यनिधिमद्वैतंचतुर्थमेकमात्रास्यभगवं
तंप्रणवंशिवंप्रणम्यमुहुर्मुहुरभ्यर्च्य श्रीफलदलैः सितेनभस्मनास्नातोत्तमांगः कृतांजलिपुटःपप्रच्छ अधीहिभ
३९ गवन्वेदसारमुद्धृत्यत्रिपुंड्रविधिंयस्मादन्यानपेक्षमेवमोक्षोपलब्धिः किंभस्मनोद्रव्यंकतिस्थानानिर्मनवाप्यस्यके
नाकदावातस्यधारणंकेवातत्राधिकारिणोनियमास्तेषांकेवामामंत्रेवासिनमनुशासयमोक्षं इतिप्रयंमः स्कंदः
अथोवाचभगवान्सदाशिवः परमकारुणिकः समथान्सुरानपिसंवीक्ष्यपूतंआग्नेयाग्निहोत्रमयंब्रह्मपर्णेनिधायत्र्यंबक
मितिमंत्रेणशोधयेच्चततः येनकेनापितेजसाथतत्स्वगृह्योक्तमार्गेणप्रतिष्ठाप्यहुताशनंततस्तद्धोमयद्द्रव्यंनिधा राम
यसोमायस्वाहेतिमंत्रेणततस्तिलव्रीहिभिः साज्यैर्जुहुयाद्धुतेष्टोत्तरसहस्रंसार्द्धमेतद्धातत्राज्यस्यपर्णमयीजुहूर्भ ३८
वतितेनतनपापंशृणोतितद्धोमेमंत्रस्यैषकमित्येवांतेस्विष्टकृत्पूर्णाहुतीस्तेनैवाष्टदिक्षुबलिप्रदानं ततस्तद्भस्मगा

यत्र्यासंप्रोक्ष्यततस्तद्भस्मराजतेताम्रेमृन्मयेवापात्रेनिधायरुद्रमंत्रैःपुनरभ्युक्ष्यशुद्धेदेशेसंस्थापयेत् ततोभोज
येद्ब्राह्मणान् ततःस्वयंव्रतीमानस्तोकइतिसद्योजातमित्यादिपंचब्रह्ममंत्रैर्भस्मसंगृह्य।अग्निरितिभस्म जल
मितिभस्म।स्थलमितिभस्म।वायुरितिभस्म।व्योमेतिभस्म ऋषयोभस्म।वेदाभस्म।देवाभस्म।सर्वंह वाइदंभ
स्म।पूतमवनमामिसद्यः समस्ताघनाशकमितिशिरसाभिनम्यपूतेवामदेवायेतिसंस्थाप्यत्र्यंबकमि
तिसंप्रोक्ष्यशुद्धेनेतिसंमर्द्यसंशोध्यनेनैवापादमस्तकमुद्धूलनमाचरेत् तत्रपंचब्रह्ममंत्राः ततःशेषस्यभस्मनो
विनियोगः।तर्जनीमध्यमानामिकाभिरग्रेभस्मासीतिसंगृह्यमूर्द्धानमितिमूर्धमध्येन्यसेत्।त्र्यंबकमितिललाटेनी
लग्रीवायेतिकंठेकंठस्यदक्षिणपार्श्वेत्र्यायुषमितिवामेपिकपोलयोःकालायेतिनेत्रयोःत्रिलोचनायेतिश्रोत्र
योःशृणुयामेतिआत्मात्वद्दयइतिहृदयेनाभौनाभ्यानामिन्नइतिमंत्रेणदक्षिणभुजमूलेभवायेतितन्मध्येरुद्रा
येतितन्मणिबंधेभवायेतितत्करपृष्ठेपशुपतयेनमइतिवामबाहुमूलेउग्रायेतितन्मध्येअग्रेवधायेतितन्म

णिवं धेद्दिरेव धायेति तत्करपृष्ठे नमोहंत्रेत्यंसे शंकरायेति यथाक्रमं भस्म धृत्वा सोमायेति शिवं नत्वा ततः प्रक्षाल्य क
रौ तद्भस्मजलमापः पुनंत्विति पिबेन्न संत्याज्यं एवं प्रातर्मध्याह्ने सायंतनेपि काले विधिवद्भस्म धारणमप्रमादेना
कार्यं प्रमादात्पतितो भवेत् । ब्राह्मणानामयमेव धर्मोयमेव धर्मोयमेव धर्मः एवं भस्म धारण महत्वानाश्रीयाद्यो
ऽमन्यद्वान्यदपि प्रमादात्सकृद्भस्म धारणं न गायत्रीं जपेन्न जुहुयाद्यो न तर्पयेद्देवान्ऋषींश्च पितॄनयमेव धर्म
ः सनातनः सर्वपापक्षणाशको मोक्षहेतुर्नित्योयं धर्मो ब्राह्मणानां ब्रह्मचारीगृहीवानप्रस्थयतीनामेतदकरणे
प्रत्यवैति ब्राह्मणः अकृत्वा प्रमादेनैकदैतदष्टोत्तरसहस्रं गायत्रीजलमध्ये जपित्वोपोषणेनैकेन शुद्धो भवति य
तिस्त्वेकैकदा भस्म धारणमुपोष्य द्वादशसहस्रं प्रणवं जप्त्वा शुद्धो भवति अयावायससालाह्वकमुखपरेतः प
तितो भवति भस्मनोस्य यद्यभावस्तदानर्यं भस्म दानर्यं भस्म दावानलमन्यद्वावश्यं मंत्रपूतं धार्यमेतस्मात् ततः प्रयुंजा
नो रात्रिकृतात्पापात्प्रमुच्यते मध्यंदिने माध्याह्निकीं संध्यां कृत्वोपपत्स्या नांत मादित्याभिमुखोधीयानः सुरापानात्पूतो

भूयतिसुवर्णस्तेयात्पूतोभवतिगुरुदाराभिगमनात्पूतोभवति ब्रह्मवधात्पूतोभवति गोवधात्पूतोभवति स्त्रीव
धात्पूतोभवतिअश्ववधात्पूतोभवतिगुरुवधात्पूतोभवतिमातृपितृवधात्पूतोभवतित्रिकालेमेतत्पठन्नुंजानःस
र्ववेदपारायणपुण्यमाप्नोतिसर्वतीर्थफलमश्नुते अनुपद्गुतः सर्वमायुरेतिविंदतेप्राजापत्यंरायस्पोषंगोपत्यमेव
मावर्तयेदुपनिषदमेवमावर्तयेदित्याहभगवान्सांबसदाशिवःसांबसदाशिवः इतिद्वितीयःखंडः अथभुसुंडोजा
बालोमहादेवंसांबंप्रणम्यपुनःपप्रच्छ किंनित्यंब्राह्मणानांकर्मकर्तव्यंपदकरणेप्रत्यवैतिब्राह्मणः कःपूजनीयः
कोवाध्येयः कःस्मर्तव्यः कथंध्येयः क्वस्थातव्यमेतद्ब्रूहिसमासेनतंहोवाचप्रागुदयान्निर्वर्त्यशौचादिकंततःस्नाय।
न्मार्जनंरुद्रसूक्तैःस्नानंश्चाहतंवासःपरिधनेपाप्मनोपहत्यैउपंतमादित्यमभिध्यायन्नुद्धूलितांगःकृत्वायथास्नानेभ
स्मस्नानेत्रिपुंड्रंधत्तेनैवरुद्राक्षान्धृतान्येतत्रसेवांस्यशीर्षस्तत्थाचान्येमूर्द्धिचत्वारिंशाच्छिरवायामेकंत्रयंवाश्रोत्र
योर्द्वादशाकंठेद्वात्रिंशद्बाह्वोःषोडशषोडशद्वादशद्वादश मणिबंधयोःषट्षड्गुष्ठयोस्ततः संध्यांकुर्यादहरहः संध्यां

कुर्यादहरहः संध्यामुपासीत। अग्निर्ज्योतिरित्यादित्यादिभिरग्नौजुहुयाच्छिवलिंगत्रिसंध्यमभ्यर्च्यकुशोपासीनोध्या
त्वासांबंमामेवहृषभारूढंहिरण्यबाहुंहिरण्यरूपंहिरण्यवर्णंपशुपाशविमोचकंपुरुषंकृष्णपिंगलंऊर्ध्वरेतंनसंविरू
पाक्षंविश्वतःसहस्राक्षंसहस्रचरणंविश्वतोबाहुंविश्वात्मानंएकमद्वैतंनिष्कलंनिर्गुणंशांतंशिवमक्षरमव्ययंहरिहिर
ण्यगर्भादिस्रष्टारंअप्रमेयमनाद्यंतंरुद्रसूक्तैरभिषिच्यसितेनभस्मनाविल्वदलैःशिरःस्वैरार्द्रैरनार्द्रैर्वानत्वासम
र्चस्ततःपूजासाधनंकल्पयेच्चनैवेद्यंततश्चैकादशगुणोरुद्रोजपनीयएकगुणोवाततःषडक्षरोवामंत्रोजपनीयः
ॐमित्यग्रेव्याहरेन्नमइतिपश्चात्ततःशिवायेत्यक्षरत्रयंःओमित्यग्रेव्याहरेन्नमइतिपश्चात्ततोमहादेवायेतिपंचाक्षरा
णिततस्तारकःपरमोमंत्रस्तारकोयंपंचाक्षरकोयंशैवोमनुस्तारकोमनुःशैवस्तारकःअयमेवोपदिश्यतेमनुरविमु
क्तेशैवेभ्यःसजंतुजीवेभ्यअयमेवमंत्रस्तारयतिसएवब्रह्मोपदेशः ब्रह्मासोमोहंपवनःसोमोहंपवनस्सोमोहंपवतेति
सोमेहंजनितामतीनांसोमोहंजनितादिवःसोमोहंजनितापृथिव्याःसोमोहंजनिताग्नेःसोमोहंजनितासूर्यस्य ५०

सोमोहंजनितेंद्रस्यसोमोहंजनितोतविष्णोः सोमोहमेवजनितामनश्चंद्रमसोर्वेदानांभूर्भुवःसुवरादीनांसर्वे
षांलोकानांचविश्वंभूतंभुवनंचित्रंबहुधाजातंजायमानंचयत् तत्सर्वस्यसोमोहमेवजनिताविश्वाधिकोरुद्रो
महर्षिःहिरण्यगर्भादीनहंजायमानान्पश्यामियोरुद्रोअग्नौयोअप्सुयओषधीषुयोरुद्रोविश्वाभुवनाविवेशसा।
चाहमात्मांतरात्मब्रह्मज्योतिर्यस्मान्नमत्तोन्यः परोहमेवपरोविश्वाधिकोमामेवंविदित्वामृतत्वमेतितितरतिशोकं
मामेवंविदित्वासंसृतिकंरुजमहंद्रावयामितस्मादहंरुद्रोयोहंसर्वेषांपरमागतिःसोहंसर्वकः यतोवाइमानि
भूतानिजायंते। येनजातानिजीवंति। यत्प्रयंत्यभिसंविशंति। तंमामेवंविदित्वोपासीत भूतेभिर्देवैरभिष्टुतोहमे
वभीषास्माद्वातःपवतेभीषोदेतिसूर्यः भीषास्मादग्निश्चेंद्रःसोनान्यत्एवयोहंसर्वेषामधिष्ठातासर्वेषांभूता
नांचपालकःसोहंपृथिवीसोहमापःसोहंतेजःसोहंवायुःसोहमाकाशःसोहंकालःसोहंदिशःसोहमात्मामयिस
र्वंप्रतिष्ठितम् ब्रह्मविदाप्नोतिपरंब्रह्मशिवोमेअस्तुसदाशिवोहं अचक्षुर्विश्वचक्षुरकर्णोविश्वतःकर्णोपादोविश्व

शू॰जा॰ विश्वतःकर्णोपादोविश्वतःपादोपाणिर्विश्वतःपाणिरशिराविश्वतःशिराविद्यामात्रैकसंश्रयोविद्यारूपोविद्यामयो
५९ विश्वेश्वरोहमजरोहंमामेवंविदित्वाप्राप्नुवंतिसंसृतिपाशात्समुच्यंतेतस्मादहंपशुपाशविमोचकःपश्चावस्थामानवं
ब्रह्मांडमध्यवर्तिनश्चयुक्तात्मानोयतंमामेवप्राप्नुंप्राप्यांतेमांनपुनरावर्तंते नपुनरावर्तंते।त्रिशूलनिलयांकांशाः
मधिश्रित्यत्यक्तासर्वोमय्येवानुप्रविश्यनिमज्जालस्वर्णिंगेहविर्यथानयजमानमासीदंतितथास्थूलस्वल्पकाकुणपंनतता
दृशंवपुराप्नुवंति एषएवादेशःएषउपदेशःएषएवपरमोधर्मःसत्यात्तत्रनप्रमादितव्यं नतत्रोद्धूलनत्रिपुंड्राभ्यांत
थारुद्राक्षधारणेनतथाम्मदर्चनाच्चप्रमादितापिनांतद्दिवसदर्शनेनिरीक्षुर्यात्।अतोनप्रमादितव्यं नद्विजपस्ताद्विनपः
काश्यामेवमुक्तिकामानामासनंनत्याज्यंमोचकोहमविमुक्तेनिवसंतानानाविमुक्तात्परंस्थानं ३ काश्यांस्थानानि
चत्वारितेषुश्यहिंतंतत्रप्राच्यामैश्वर्यस्थानंदक्षिणायांविलासस्थानंपश्चिमायांज्ञानस्थानमुत्तरायांवैराग्यस्थानंत
स्मिन्सदंतोनिर्लिप्तमव्ययमनाद्यंतवेद्यमनिर्देश्यमनिरुक्तमप्रधृष्यमाशास्यमद्वैतंसर्वाधारमनिरीक्ष्यमहरहर्ब्र ५९

ह्मविष्णुपुरंदराद्यमरसेवितंमामेवज्योतिःस्वरूपंलिंगंतदेवोपासितव्यंनैवभासयंतितल्लिंगंभानुश्चंद्रोग्निर्वायस्य
कांतिंविश्वेश्वराभिधमापातालमधितिष्ठतितदेवाहंतत्रार्चितोहंसाक्षात्त्रिशाखैर्बिल्वदलैःपत्रैर्वायोभिषिच्यसं
पूजयेन्मन्मनामय्याहितासुर्मय्येवार्पिताखिलकर्माभस्मदिग्धांगोरुद्राक्षभूषणोमामेवशरणंगतोमदेकपूजानि
रतःसंपूजयेत्तदहमस्मान्नित्तंमोचयामिपाशात्संसृतिरूपात्।अहरहरभ्यर्च्यविश्वेश्वरंलिंगंतत्ररुद्रसूक्तैर
भिषिच्यतदेवस्नापनंपयस्त्रिःपीत्वामहापातकेभ्योविमुच्यतेनशोकमाप्नोतिमुच्यतेसंसारबंधनात्।तदनभ्य
र्च्यनाश्नीयात्फलमन्नमन्यद्वायद्यश्नीयाद्रेतोभक्षीभवेत्आपःपिबेद्यदित्रिवत्सूयपोभवेत्नूप्रमादेनैकदातनभ्य
र्च्यमांभुक्त्वाभोजयित्वावाकेनापिचापयित्वागव्यानिपंचसंगृह्योपोष्यजलेरुद्रस्यानेजपेत्त्रिवारंरुद्रानुवाकमादित्यं
वरुणंचाभिध्यायस्वकृतकर्मततोरौद्रैरेवमंत्रैःकुर्यान्मार्जनंततोभोजयित्वाब्राह्मणान्पूतोभवतिअन्यथापरेतो
यातनामश्नुते पत्रैर्जलैःफलैर्वान्यैर्वाभिपूज्यविश्वेश्वरंमांततोश्नीयात्।कापिलेनपयसारुद्रसूक्तैरभिषिच्य

भृ॰ज्ञा॰ ५२ मासेवाशिवलिंगरूपिणंब्रह्महत्यात्पूतोभवति। कापिलेनाज्येनाभिषिच्यसुरापानात्पूतोभवति कापिलेनदध्नाभिषिच्यसु
रापानात्पूतोभवति। कापिलेनदध्नाभिषिच्यसर्वानवाप्नोतिकामानिक्षुरसैस्वर्णस्तेयात्पूतोभवतिमधुनाभिषिच्यगुरुदा
राभिगमनात्पूतोभवति। सितयाभिषिच्यसर्वजीववधात्पूतोभवति क्षीरादिभिरन्तैरभिषिच्यसर्वानवाप्नोतिकामानि
दमेकैकंमहाप्रस्थशतमहाप्रस्थशतमानैः शतैरभिषिच्यमुक्तोभवतिसंसारबंधनात्। मामेवलिंगरूपिणंमाघ्यांःपौर्ण
मास्याममावास्यायांवास्यान्यंवामहापातेग्रहणेसंक्रान्तौवाभिषिच्यतिलैःसतंडुलैःसपुष्पैर्नवैर्बिल्वदलैरभ्यर्च्यका
पिलेनाज्येनान्वितगंधसारधूपैःपरिकल्प्यदीपांश्चतेनैवाज्येनसीनसाज्यमुपहारंकल्पयित्वापुनर्धूपदीपांश्चकल्प
यित्वादद्यात्पुष्पांजलिमेवंप्रयतोभ्यर्च्यममसायुज्यमेतिममसायुज्यमेति। शालेर्महाप्रस्थानैरखंडैःसतंडुलैरभिपू
ज्यचंद्रलोककामश्चंद्रलोकमवाप्नोति। तिलैरेतावद्भिरभिपूज्यवायुलोककामोवायुलोकमवाप्नोति। माषैरेता
वद्भिरभिपूज्यवरुणलोककामोवरुणलोकमवाप्नोति। यवैरेतावद्भिरभिपूज्यसूर्यलोककामःसूर्यलोकमवा ५२

प्नोति एतैः सर्वैरेवाभिपूज्य स्वर्गलोककामः स्वर्गलोकमवाप्नोति एतैरेतावद्भिर्द्विगुणैरभ्यर्च्य ब्रह्मलोकमवाप्नोति।
एतैरेतावद्भिरेव चतुर्गुणैरभिपूज्य विष्णुलोकमवाप्नोति। एतैरेतावद्भिरेवाष्टगुणैरभिपूज्य चतुर्जालं ब्रह्मकोशं यं मृत्यु
र्नावपश्यति तमतीत्य मा॥ल्लोककामो मल्लोकमवाप्नोति नान्यन्मल्लोकात्परं काम्यं यमवाप्य न शोचति। न स पुनरा
वर्तते न स पुनरावर्तते। लिंगरूपिणं मामेवं संपूज्य विजितयं ति सिद्धा योगिनश्चिंतयंति मां यजंति यज्विनः मामेव स्तुवंति
वेदाः सांगाः सोपनिषद्काः सेतिहासाः। न मत्तोन्यदहमेव सर्वं मयि सर्वं प्रतिष्ठितं ततः काश्यां प्रयत्नेनाहमेवाभिपूज्यस्तत्र
गणा रौद्रा नानामुखा नानाशस्त्रधारिणो नानारूपधरा नानाचिह्निताः सर्वे भस्मदिग्धा गात्रे रुद्राक्षाभरणाः कृता
ञ्जलयो नित्यमभिध्यायंतः संति। तत्र पूर्वस्यां दिशि ब्रह्मा कृतांजलिरनिशमुपास्ते। दक्षिणा दिशि विष्णु रक्षार्थं कुले वसू
र्धन्वंजलिर्मामुपास्ते प्रतीच्यामिंद्रो सदनं गजुपास्ते उदीच्यामग्निमुखा रक्तांगा रक्तकाया हेमांगा हेमवस्त्राः समुपास
ते मामेव वेदाश्चतुर्मूर्तिधरा दक्षिणायां दिशि मुक्तिस्थानं तन्मुक्तिमंडपसंज्ञितं तत्रानेकगणाः पालकाः सायुधाः पापघ्ना

ब्रं०ज्ञा० मुक्ताः तत्रऋषयः शांभवाः पाशुपता महाराजितेंद्रियामाम द्वैतं चतत्थमिकमाश्रास्यमुपास्यं शिवं सांबं संसारमोचकं
४३ ध्यात्वावसंतिरुद्रसूक्तपरायणाः वेदावतंसं शैवं पंचाक्षरं जपंतस्तारकं सप्रणवं मोदमाना। स्तिष्ठंति। तत्रैकारत्नवेदिकाजन्मा
43 हमासीनः काश्यां त्यक्तकुणपांश्चैवानानीयां के स्वस्यैव सं वेश्य भसितरुद्राक्षभूषितानुपस्थश्यमाभूदेतेषां जन्म मृत्यु
चेतितारकं शैवं मनुमुपदिशामि। ततस्तोमुक्तामामनुविशंति विज्ञानमयेसांवेनपुनरावर्तंतेऽह तारोप्रविष्टं हविरिव तत्रैव वसु
तत्यर्थमुपदिश्यतेशैवो मंत्रैः सचाक्षरः तन्मुक्तिस्थानं तदोंकाररूपं ततो मदर्पित कर्मणां मदाविष्टचेतसां मद्रूपता भवंति ता
न्येषामियं ब्रह्मविद्येयं॥ मुमुक्षवः काश्यामेवासीनाव्यर्थवेतो विद्यावंतो विज्ञानघनं ब्रह्म काशं चतुर्जालं यं मृत्युर्नाव
पश्यति। यं ब्रह्मानावपश्यति यं विष्णुर्नावपश्यति यमिंद्राग्नी नावपश्यतः वरुणादयो नावपश्यंति तमेव तेज्ञः क्षुष्टं विच्छो
भवंहेमो मां संश्लिष्य वसंतं चंद्रकोटि समप्रभं चंद्रकिरीटं सोमसूर्याग्निनयनं विभूतिभूषितविग्रहं शैवं मामेव माभिध्या
यंतो मुक्ता किंत्विषां मुक्तबंधामय्येव लीना भवंति ये वान्ये काश्यां पुरीषकारिणः प्रतिग्रहरतास्त्यक्तधर्मा स्मधारणास्त्य ४३

क्तरुद्राक्षधारणास्त्यक्तसोमवारव्रतास्त्यक्तविश्वेश्वरार्चनास्त्यक्तांतर्गृहयात्रास्त्यक्तपंचाक्षरजपास्त्यक्तरुद्र
जपास्त्यक्तभैरवार्चनाभैरवीं घोरां यातनांनानाविधांकारयांपरेताभुक्त्वाततः शुद्धामांप्रपद्यंते।येचांतर्गृहेरेतो
मूत्रंपुरीषंवाविसृजंतिमोहादक्रमेणवातेममैवांतस्तनोः कुर्वंतितत्सर्वमनंतयातनाबीजमेवभवति।यदामूत्रंरेत
ःपुरीषंवाविसृजंत्यंतर्गृहेतदानेनतेसिंचंतेपितॄन्तमेवपापकारिणंमत्तंपश्यन्नीललोहितोभैरवसंप्रास्यत्य
स्त्रमंडलेज्वलज्ज्वलनकुंडेष्वनेष्वपिततश्वा प्रमादेननिवसेत्काश्यांलिंगरूपिण्यांलिंगरूपिण्यामिति इतिबृहद्ब्रा
बालेअविमुक्तवैभवप्रकाशोनामतृतीयःखंडः सद्योजातायविद्महेमहादेवायधीमहि तन्नोघोरःप्रचोदयात्
इतिभस्मगायत्री सिद्धंब्रह्मपरंज्योतिःस्वयमानंदविग्रहः वियदादिमहाभूतविज्ञातत्वेनभासते यइमा
मुपनिषदंब्राह्मणोवाक्षत्रियोवानित्यमधीतेअश्रोत्रियःश्रोत्रियोभवतिअनुपनीतउपनीतउपनीतोभवति।
ससर्वैरनुध्यातोभवतिससर्वेषुवेदेष्वधीतोभवतिसोग्निपूतोभवतिसवायुपूतोभवतिससत्यपूतोभवतिसस

बृ॰ज्जा॰ र्वपूतो भवति स सर्वैर्देवैर्ज्ञातो भवति न द्वापाःसर्वेषु तीर्थेषु स्नातो भवति सर्वैः क्रतुभिरिष्टं भवति अथ कालाग्निरुद्रः
४४ प्रोवाच योगध्यानानां शिव एको ध्येयः शिवंकरः सर्वमन्यत्परित्यज्येतामधीत्य ब्राह्मणो वा क्षत्रियो वाथर्ववासान्मुच्यते इत्योंसत्यं
अथ कालाग्निरुद्रः प्रोवाच सकृज्जप्त्वा शुचिः पूतः कर्मण्यो भवति द्वितीयं जप्त्वा गाणपत्यमवाप्नोति तृतीयं जप्त्वा देवमे
५५ वानुप्रविशतीत्योंसत्यमोंतत्सत्यम् भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः स्थिरैरंगैस्तुष्टुवांसस्तनू
भिर्व्यशेम देवहितं यदायुः स्वस्ति न इंद्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो
बृहस्पतिर्दधातु ॐ शांतिः शांतिः शांति इति बृहज्जाबालोपनिषद्दिउनरतापनीयोपनिषत्समाप्ता॥ श्रीः भद्रं शां
तिः ॐ अथ कालाग्निरुद्रोपनिषदः संवर्तकोग्निर्ऋषिरनुष्टुप्छंदः कालाग्निरुद्रो देवता श्रीकालाग्निरुद्रप्रीत्यर्थे जपे वि
नियोगः अथ कालाग्निरुद्रं भगवंतं सनत्कुमारः पप्रच्छ अधीहि भगवन्त्रिपुंड्रविधि सतत्त्वं किं द्रव्यं किं स्थानं कति
प्रमाणां का रेखाः के मंत्राः कः शक्तयः किं दैवतं किं फलमिति तं होवाच भगवान्कालाग्निरुद्रः यद्द्रव्यं तदाग्नेयं भस्म ४४

सद्यादिपंचब्रह्ममंत्रैः परिगृह्य अग्निरितिभस्मेत्यनेनचाभिमंत्र्यमानस्तोकइतिसमुद्धृत्यजलेनसंसृज्यत्र्यंबकं
यजामहइतिशिरोललाटवक्षःस्कंधेषुत्रिभिस्त्र्यायुषैस्त्र्यंबकैस्तिर्यक्तिस्रोरेखाःप्रकुर्वीतव्रतमेतच्छांभवंसर्वे
षुवेदेषुवेदवादिभिरुक्तंभवतितस्मात्तत्समाचरेन्मुमुक्षुर्नपुनर्भवायाथसनत्कुमारप्रमाणमस्यत्रिधाचरेखाल
लाटादाचक्षुषश्चाभ्रुवोर्मध्यतश्चयास्यप्रथमारेखासागार्हपत्यश्चाकारोरजोभूर्लोकास्वात्माक्रियाशक्तिर्ऋग्वेदःप्रातः
सवनंमहेश्वरोदेवतेतियास्यद्वितीयारेखासादक्षिणाग्निरुकारःसत्वमंतरिक्षमंतरात्माचेच्छाशक्तिर्यजुर्वेदोमाध्यंदिन
ंसवनंसदाशिवोदेवतेतियास्यतृतीयारेखाआहवनीयोमकारस्तमोद्यौर्लोकःपरमात्माज्ञानशक्तिःसामवेदस्तृ
तीयसवनंशिवोदेवतेतित्रिपुंड्रंभस्मनाकरोतियोविद्वान्ब्रह्मचारीगृहस्थोवानप्रस्थोवासमहापातकोपपातकेभ्यः
पूतोभवतिससर्वान्देवान्ध्यातोभवतिससर्वैर्देवैर्ज्ञातोभवतिससर्वेषुतीर्थेषुस्नातोभवतिसततंरुद्रजापी
भवतिसकललोकान्भुंक्तेदेहंत्यक्त्वाशिवसायुज्यमितिनसपुनरावर्ततेनसपुनरावर्ततेइत्याहभगवान्कालाग्नि

का०ग्नि० रुद्रोयस्त्वेतन्नद्याधीते सोप्येवमेव भवतीत्यांसत्यमित्युपनिषत् ॥ इति कालाग्निरुद्रोपनिषत्समाप्त भद्रं० शांतिः ॐ
४५ म् अथाश्वलायनो भगवंतं परमेष्टिनं परिसमेत्योवाच अधीहि भगवन्ब्रह्मविद्यां वरिष्ठां सदा सद्भिः सेव्यमानां निगू
ढां ययाचिरात्सर्वपापं व्यपोह्य परात्परं पुरुषमुपैति विद्वान् तस्मै स होवाच पितामहश्च श्रद्धाभक्तिध्यानयोगदवेहि
न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानसुः परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजते यद्यतयो विशंति वेदांतवि
ज्ञानसुनिश्चितार्थाः सन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्वाः ते ब्रह्मलोकेषु परांतकाले परामृतात्परिमुच्यंति सर्वे विविक्त
देशे च सुखासनस्थः शुचिः समग्रीवशिरःशरीरः अत्याश्रमस्थः सकलेंद्रियाणि निरुध्य भक्त्या स्वगुरुं प्रणम्य हृत्पु
डरिकं विरजं विशुद्धं विचिंत्य मध्ये विशदं विशोकं अचिंत्यमव्यक्तमनंतरूपं शिवं प्रशांतममृतं ब्रह्मयोनिं तथादिम
ध्यांतविहीनमेकं विभुं चिदानंदमरूपमद्भुतम् उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकंठं प्रशांतं ध्यात्वा मुनिर्गच्छ
ति भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसः परस्तात् ॥ स ब्रह्मा स शिवः सेंद्रः सोक्षरः परमः स्वराट् स एव विष्णुः स प्राणः स का ४५

त्मग्निः स चंद्रमाः स एव सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं सनातनं मृत्युमत्येति नान्यः पंथा विमुक्तये। सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूता
नि चात्मनि संपश्यन्ब्रह्म परमं याति नान्येन हेतुना। आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिं ध्याननिर्मथनाभ्यासात्पाशं द
हति पंडितः स एव मायापरिमोहितात्मा शरीरमास्थाय करोति सर्वं स्त्र्यन्नपानादिविचित्रभोगैः स एव जाग्रत्परितृ
प्तिमेति स्वप्ने स जीवः सुखदुःखभोक्ता स्वमायया कल्पितविश्वलोके। सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमोभिभूतः सुखरूपमे
ति पुनश्च जन्मांतरकर्मयोगात्स एव जीवः स्वपिति प्रबुद्धः पुरत्रये क्रीडति यश्च जीवस्ततस्तु जातं सकलं विचित्रं आधा
रमानंदमखंडबोधं यस्मिंल्लयं याति पुरत्रयं च एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेंद्रियाणि च खं वायुर्ज्योतिरापः पृथि
वी विश्वस्य धारिणी यत्परं ब्रह्म सर्वात्मा विश्वस्यायतनं महत्सूक्ष्मात्तरं नित्यं तत्त्वमेव त्वमेव तत् जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्या
दिप्रपंचं यत्प्रकाशते तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा सर्वबंधैः प्रमुच्यते त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् तेभ्यो विल
क्षणः साक्षी चिन्मात्रोहं सदाशिवः॥ मय्येव सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितं मयि सर्वं लयं याति तद्ब्रह्माद्वयमस्म्य

हम्मु। अणोरणीयानहमेव तद्वन्महानहं विश्वमहं विश्वमहं विचित्रं पुरातनोऽहं पुरुषोऽहमीशो हिरण्मयोऽहं शिवरूपमा।
स्मि। अपाणिपादोऽहमचिंत्यशक्तिः पश्याम्यचक्षुः सशृणोम्यकर्णः अहंविजानामि विविक्तरूपो न चास्ति वेत्ता मम चित्सदा
हं वेदैरनेकैरहमेव वेद्यो वेदांतकृद्वेदविदेव चाहं न पुण्यपापे मम नास्ति नाशो न जन्म देहेंद्रियबुद्धियबुद्धिरस्ति न भूमिरापो
मम वह्निरस्ति न चानिलो मेऽस्ति न चांबरं च। एवं विदित्वा परमात्मरूपं गुहाशयं निष्कलमद्वितीयं। समस्तसाक्षिं सदसद्विही
नं प्रयाति शुद्धं परमात्मरूपं। यः शतरुद्रियमधीते सोऽग्निपूतो भवति सुरापानात्पूतो भवति ब्रह्महत्यात्पूतो भवति कृत्या
कृत्यात्पूतो भवति तस्मादविमुक्तमाश्रितो भवत्यत्याश्रमी सर्वदा सकृद्वा जपेत्। अनेन ज्ञानमाप्नोति संसारार्णवनाशनं त।
स्मादेवं विदित्वैनं कैवल्यफलमश्नुते कैवल्यं फलमश्नुत इति इति कैवल्योपनिषत्समाप्ता भद्रं कर्णेभि० ॐ शांतिः
भद्रं० शांतिः ॐ देवा ह वै स्वर्गं लोकमगमंस्ते देवा रुद्रमपृच्छन् को भवानिति सोऽब्रवीदहमेकः प्रथममासं वर्तामि च भवि
ष्यामि च नान्यः कश्चन मत्तो व्यतिरिक्त इति सोंऽतरादंतरं प्राविशद्दिशश्चांतरं संप्राविशत् सोऽहं नित्यानित्यो व्यक्ताव्यक्तं ब्र।

स्माहं प्रांचः प्रत्यंचोहं दक्षिणांच उदंचोहमधश्चोर्ध्वं च दिशाश्च विदिशाश्चाहं पुमानपुमांस्त्रियश्चाहं सावित्र्यहं गायत्र्य
हं त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप्चाहं छंदोहं गार्हपत्योहं दक्षिणाग्निराहवनीयोहं सत्योहं गौरहं गौर्यहं ज्येष्ठोहं श्रेष्ठोहमापोहं तेजो
हमृग्यजुः सामाथर्वांगिरसोहमक्षरमहं क्षरमहं गुह्योहमरण्योहं पुष्करमहं पवित्रमहमग्रे च मध्यं च बहिश्च पु
रस्ताद्दशदिक्ष्ववस्थितमनवस्थितं च ज्योतिरित्यहमेकः सर्वे च मामेव मां यो वेद स सर्वान्देवान्वेद गां गोभिर्ब्राह्म
णान् ब्राह्मण्येन हवींषि हविषा आयुरायुषा सत्यं सत्येन धर्मं धर्मेण तर्पयामि स्वेन तेजसा ततो देवा रुद्रं नापश्यंस्ते देवा
रुद्रं ध्यायंति ततो देवा ऊर्ध्वबाहवः स्तुवंति यो वै रुद्रः स भगवान्यश्च ब्रह्मा तस्मै वै नमो नमः यो वै० यश्च विष्णुस्त० मः यो
वै० यश्च महेश्वरस्त० मः यो वै० या चोमा त० मः यो वै० यश्च विनायकस्त० मः यो वै० यश्च स्कंदस्त० मः यो वै रु० यश्चेंद्र
स्त० मः यो वै० यश्च रकंदस्त० मः यो वै रु० यश्चेंद्रस्त० मः यो वै० यश्चाग्निस्त० मः यो वै० या च भूस्त० मः॥ यो वै० यश्च भु
वस्त० मः यो वै० यश्च सुवस्त० मः यो वै० यश्च महस्त० मः॥ यो वै० यश्च जनस्त० मः यो वै० यश्च गास्त० मः यो वै० यश्च स

अथर्व ८७ संतं॰ मः योवै॰ याचपृथिवीतं॰ मः योवै॰ याश्चापस्तं॰ म॰ योवै॰ यच्चतेजस्तं॰ मः॥ योवै॰ यश्चवायुस्तं॰ मः योवै॰ यच्चा
काशं तं॰ मः योवै॰ यश्चसूर्यस्तं॰ मः। योवै॰ यश्चसोमस्तं॰ मः योवै॰ यानिनक्षत्राणि तं॰ मः योवै॰ यश्चाष्टौग्रहास्तं॰ मः योवै
॰ यश्चप्राणस्तं॰ मः योवै॰ यश्चप्राणस्तं॰ मः योवै॰ यश्चकालस्तं॰ मः योवै॰ यश्चयमस्तं॰ मः योवै॰ यश्चमृत्युस्तं॰ मः॥ यो
वै॰ यच्चामृतं तं॰ मः योवै॰ यच्चभूतं भव्यं भविष्यतं॰ मः योवै॰ यच्चविश्वं तं॰ मः। योवै॰ यच्चकृत्स्नं तं॰ मः योवै॰ यच्चस
र्वं तं॰ मः। योवैरुद्रः सभगवान्यश्चसत्यं तस्मैवैनमोनमः ओमादौमध्ये भूर्भुवः सुवरंतेशीर्षेजनदोविश्वरूपोसिब्र
ह्मैकस्त्वंद्वित्रिधोर्ध्वमधश्चत्वंशांतिश्चत्वंपुष्टिश्चत्वंतुष्टिश्चत्वंहुतमहुतंविश्वमविश्वंदत्तमदत्तंकृतमकृतंपरमपरंपरा
यणंचेतिअपामसोमममृताअभूमागन्मज्योतिरविदामदेवान् किंनूनमस्मान्कृणवदरातिः किमुधूर्तिरमृतमर्त्य
स्यसर्वंजगद्धितंवाएतदक्षरंप्राजापत्यंसूक्ष्मंसौम्यंपुरुषमग्राह्यमग्राह्येणवायुंवायव्येनरसोमंसौम्येनग्रसति
खेनतेजसातस्मादुपसंहर्त्रेमहाग्रासायवैनमोनमः हृदिस्थादेवताः सर्वाहृदिप्राणप्रतिष्ठिताः हृदित्वमसियोनि ८७

संतिस्रोमात्राःपुरस्तुसःतस्योत्तरतःशिरोदक्षिणतःपादोयउत्तरतःसओंकारोयओंकारःसप्रणवोयःप्रणव
ससर्वव्यापीयःसर्वव्यापीसोनंतोयोनंतस्तत्तारंयत्तारंतत्सूक्ष्मंयत्सूक्ष्मंतच्छुक्लंयच्छुक्लंतद्वैद्युतंयद्वैद्युतंतत्प
रंब्रह्मेतिसएकःसएकोरुद्रःसईशानःसभगवान्समहेश्वरःसमहादेवःअथकस्मादुच्यतओंकारोयस्मादुच्चा
र्यमाणएवसर्वंशरीरमूर्ध्वमुन्नामयतितस्मादुच्यतओंकारोथकस्मादुच्यतेप्रणवोयस्मादुच्चार्यमाणएवर्चो
यजूंषिसामान्यथर्वांगिरसंब्रह्मयज्ञेब्रह्मब्राह्मणेभ्यःप्रणामयतितस्मादुच्यतेसर्वव्यापीयस्मादुच्चार्यमाणएवसर्वा
न्लोकान्व्याप्नोतिस्नेहोयथापललपिंडमिवशांतमूलमोतप्रोतमनुप्राप्यव्यतिशिष्टस्तस्मादुच्यतेसर्वव्यापिअथकस्मादु
च्यतेनंतोयस्मादुच्चार्यमाणएवाद्यंतंनोपलभ्यतेतिर्यगूर्ध्वमधस्तात्तस्मादुच्यतेनंतोथकस्मादुच्यतेतारंयस्मादुच्य
तेतारंयस्मादुच्चार्यमाणएवगर्भजन्मजरामरणसंसारमहद्भयात्तारयतितस्मादुच्यतेतारमथकस्मादुच्यतेसू
क्ष्मंयस्मादुच्यतेसूक्ष्मंयस्मादुच्चार्यमाणएवसूक्ष्मोभूत्वापरशरीराण्येवाधितिष्ठतितस्मादुच्यतेसूक्ष्ममथकस्मादुच्य

अथर्व॰ ५८ ५४

तेसूक्ष्ममथकस्मादुच्यते शुक्लं यस्मादुच्चार्यमाण एव क्लंदते क्लामयते तस्मादुच्यते शुक्लमथकस्मादुच्यते वैद्युतं य
स्मादुच्चार्यमाण एवं व्यक्ते महति तमसि सर्वंशरीरं विद्योतयति तस्मादुच्यते वैद्युतमथकस्मादुच्यते परंब्रह्म यस्मादुच्चार्य
माण एव बृंहयति तस्मादुच्यते परंब्रह्माथकस्मादुच्यत एको यः सर्वान्लोकानुत्क्रा निसृजनिसृजति विसृजति वि
सृजति विसृजति वासयति तस्मादुच्यत एकोऽथकस्मादुच्यत एको रुद्रः एको रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे तुरीयमिमं
लोकमीशान ईशनीयुर्जननीयुः प्रत्यङ्जनास्तिष्ठति संयुगस्यांतकाले संसृज्य विश्वा भुवनानि गोप्ता तस्मादुच्यत
एको रुद्रोऽथकस्मादुच्यत ईशानो यः सर्वांल्लोकानीशत ईशानीभिर्जननीभिः परमशक्तिभिरभित्वाशूरनोनु
मोदुग्धाइव धेनवः ईशानमस्यजगतः सुवर्दृशमीशानमिंद्रतस्थुषस्तस्मादुच्यत ईशानोऽथकस्मादुच्यते भगवा
न्यः सर्वान्भावानीक्षत्यात्मज्ञानं निरीक्षयति योगं गमयति तस्मादुच्यते भगवानथकस्मादुच्यते महेश्वरो यः सर्वांल्लो
कान्संभक्षः संभक्षयत्यजस्रं सृजति विसृजति वासयति तस्मादुच्यते महेश्वरोऽथकस्मादुच्यात्मज्ञानयोगैश्व ५८

यैमस्तृतिमहीयते तेन स्मादुच्यते महादेवः तदेतदुदुच्चरितं एषो ह देवः प्रदिशोनु सर्वाः पूर्वो ह जातः स उ गर्भे अंतः स
एव जातः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ्जनास्तिष्ठति विश्वतोमुखः विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत वि
श्वतस्पात् संबाहुभ्यां धमति संपतत्रै र्द्यावाभूमी जनयन्देव एकः तदेतदुपासितव्यं वागवदंति तदंतुग्रहणम
यं पंथा विततः उत्तरेण येन देवा यान्ति येन ऋषयो येन पितरः प्राप्नुवंति परं परायणं चेति। वालाग्रमात्रं हृदयस्य मध्ये
विश्वं देवं जातवेदं वरेण्यं तमात्मस्थं येनु पश्यंति धीरास्तेषां शांतिः शाश्वती नेतरेषां योयोनिं योनिमाधितिष्ठत्ये
को येनेदं पंचविधं च सर्वं तमीशानं पुरुषं देवमीड्यं निध्यायातारं शांतिमत्यंतमेति प्राणेष्वंतर्मनसो लिंगमाहुः यै
स्तिन्क्रोधो याचतृष्णा क्षमा च तृष्णां छित्वा हेतुजालस्य मूलं बुद्ध्या संचित्तं स्थापयित्वा तु रुद्रे रुद्रमेकत्वमाहुः रु
द्रं शाश्वतं वै पुराणं इषमूर्जं तपसा नियच्छत व्रतमेतत्पाशुपतं अग्निरिति भस्म वायुरिति भस्म जल
मिति भस्म व्योमेति भस्म सर्वं ह वा इदं भस्म मन इत्येतानि चक्षूंषि भस्मान्यग्निरित्यादिना भस्म गृहीत्वा विमृज्यांगानि सं

अथर्व
४९
49

स्तेयेन स्मादब्रूत मेनस्ताशुपतं पशुपाशविमोक्षाय योथर्वशिरं ब्राह्मणोधीते सोग्निपूतो भवति स वायुपूतो भवति
स आदित्यपूतो भवति स सोमपूतो भवति स सत्यपूतो भवति स सर्वपूतो भवति स सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो भवति स सर्वे
षु वेदेष्वधीतो भवति स सर्ववेदव्रतचर्यासु चरितो भवति स सर्वैर्देवैर्ज्ञातो भवति स सर्वयज्ञक्रतुभिरिष्टवान्भव
ति तेनेतिहासपुराणानां रुद्राणां शतसहस्राणि जप्तानि भवंति गायत्र्याः शतसहस्रं जप्तं भवति प्रणवानामयुतं ज
प्तं भवति रूपे रूपे दश पूर्वान्पुनाति दशोत्तरान्नाचक्षुषः पंक्तिं पुनातीत्याह भगवानथर्वशिरोथर्वशिरः सकृज्जप्त्वा शु
चिः पूतः कर्मण्यो भवति द्वितीयं जप्त्वा गाणापत्यमवाप्नोति तृतीयं जप्त्वा देवमेवानुप्रविशति सोम सत्यं यो रुद्रो अग्नौ यो अ
प्स्वंतर्य ओषधीर्वीरुध आविवेश य इमा विश्वा भुवनानि चाकॢपे तस्मै रुद्राय नमो अस्तु अथ मूर्द्धानमस्य संसी
व्याथर्वा हृदयं च यन्मस्तिष्कादूर्ध्वं प्रेरयत्पवमानोथर्वा यच्छीर्षाण्यस्य ह्यथर्वणः शिरो देवकोशः समुब्जितः तत्प्राणो
भिरक्षतु श्रियमन्नमथो मनः श्रियमन्नमथो मनो विद्यामन्नमथो मनो विद्यामन्नमथो मनो मोक्षमन्नमथो मनो मो

क्षमन्नमथोमनः इतिअथर्वशिरोपनिषत्समाप्ता भद्रंकर्णेभि०शान्तिः ॐअथहैनंपैप्पलादोंगिराः सनत्कु
मारश्चाथर्वणमुवाचभगवन्किमादौप्रयुक्तंध्यानंध्यायितव्यंकिंतद्ध्यानंकोवाध्याताकश्चध्येयःसएभ्योथर्वाप्र
त्युवाच। ॐमित्येतदक्षरमादौप्रयुक्तंध्यानंध्यायितव्यमोमित्येतदक्षरंपरंब्रह्मास्यपादाश्चत्वारोवेदाश्चतुष्पादिद
मक्षरंपरंब्रह्मपूर्वास्यमात्रापृथिव्यकारःसऋग्भिरृग्वेदोब्रह्मावसवोगायत्रीगार्हपत्योद्वितीयान्तरिक्षंसउकारः
सयजुर्भिर्यजुर्वेदोविष्णूरुद्रास्त्रिष्टुब्दक्षिणाग्निस्तृतीयाद्यौःसमकारःससामभिःसामवेदोरुद्रआदित्याजगत्याह
वनीयोयावसानेस्यचतुर्थ्यर्धमात्रासोमलोकओंकारःसाथर्वणैर्मंत्रैरथर्ववेदःसंवर्तकोग्निर्मरुतोविराडेकर्षि
र्भास्वतीःस्मृताप्रथमारक्तपीताम्हद्ब्रह्मदेवत्याद्वितीयाविद्युमतीकृष्णाविष्णुदेवत्यातृतीयाशुभाशुभाशुक्लारुद्र
देवत्यायावसानेस्यचतुर्थ्यर्धमात्रासाविद्युमतीसर्ववर्णापुरुषदेवत्यासएषह्योंकारश्चतुरक्षरश्चतुष्पाद० श्चतुः
शिरश्चतुरर्धमात्रःस्थूलमेतद्ध्रस्वदीर्घप्लुतइति ॐम् ॐम् २ ॐम् ३ इतित्रिरुक्ताचतुर्थःशांतआत्माप्लुत

अथर्व ५०
50

प्रयोगेणसमस्तमोमितिप्रयुक्तआत्मज्योतिः सकृदावर्त्ततेसकृदुच्चारितमात्रऊर्ध्वमुन्नामयतीत्योंकारः प्राणा
न्सर्वान्प्रलीयतइतिप्रलयः प्राणान्सर्वान्परमात्मनिप्रणामयतिनामयतीत्येतस्मात्प्रणवश्चतुर्धावस्थितइतिसर्व
देववेदयोनिः सर्ववाक्यवस्तुप्रणवात्मकम् १ देवाश्चेतिसंधत्तासर्वेभ्योदुःखभयेभ्यः संतारयतीतितारणात्ता
रः सर्वेदेवाःसंविशंतीतिविष्णुः सर्वाणिबृंहयतीतिब्रह्मसर्वस्थानेभ्योध्यायिभ्यः प्रदीपवत्प्रकाशयतीति
प्रकाशः प्रकाशः प्रकाशेभ्यः सदोमित्यंतःशरीरेविद्युमद्योतयतिमुहुर्मुहुरितिविद्युद्वत्प्रती[illegible]दिशोभित्वासर्वा
न्व्याप्नोतिव्यापयतीतिव्यापनाद्व्यापीमहादेवः पूर्वास्यमात्राजागर्तिजागरितंद्वितीयास्वप्नंतृतीयासुषुप्तंचतुर्थी
तुरीयंमात्रामात्रामात्राप्रतिमात्रागताः सम्यक्समस्तानपिपादान्तयतीतिस्वयंस्वयंब्रह्मभवतेषसिद्धिकर एत
स्माद्ध्यानादौप्रयुज्यतेसर्वकरणोपसंहारत्वाद्धार्यधारणाद्ब्रह्मत्वात्तुरीयंसर्वेकरणानिमनसिसंप्रतिष्ठाप्यध्यानंविष्णु
ःप्राणंमनसिसहकरणैः संप्रतिष्ठाप्यध्यानारुद्रः प्राणंमनसिसहकरणैर्नादांतेपरमात्मनिसंप्रतिष्ठाप्यध्यायीतेशो ५०

नंप्रध्यायितव्यं सर्वमिदंब्रह्मविष्णुरुद्रेंद्राः संप्रसूयंते सर्वाणि चेंद्रियाणि सह भूतैर्न कारणं कारणानां ध्याता ध्या
ता कारणं तु ध्येयः सर्वैश्वर्यसंपन्नः सर्वेश्वरः शंभुराकाशमध्ये ध्रुवं स्तब्ध्वाधिकं क्षणमेकं क्रतुशतस्यापि चतुः
सप्तत्या यत्फलं तदवाप्नोति कृत्स्नमोंकारगतिं च सर्वध्यानयोगज्ञानानां यत्फलमोंकारो वेद पर ईशो वा शिव एको
ध्येयः शिवंकरः सर्वमन्यत्परित्यज्य समाप्ताथर्वशिखेनामधीत्य द्विजो गर्भवासाद्विमुक्तो विमुच्यत इत्योंसत्यम्
॥ इति अथर्वशिखोपनिषत्समाप्ता भद्रं० शांतिः ॐ म् क्षुरिकां संप्रवक्ष्यामि धारणां योगसिद्धये यां प्राप्य न
पुनर्जन्म योगयुक्तस्य जायते वेदतत्वार्थविहितं यथोक्तं हि स्वयंभुवा निःशब्दं देशमास्थाय तत्रासनमवस्थितः
कूर्मोंगानीव संहृत्य मनो हृदि निरुध्य च ॥ मात्राद्वादशयोगेन प्रणवेन शनैः शनैः पूरयेत्सर्वमात्मानं सर्वद्वारा
न्निरुध्य च उरोमुखकटिग्रीवं किंचिद्धृदयमुन्नतम् प्राणान्संधारयेत्तस्मिन्नासाभ्यंतरचारिणः भूत्वा तत्र गतः
प्राणः शनैरथ समुत्सृजेत् स्थिरमात्रा दृढं कृत्वा अंगुष्ठेन समाहितः द्वेगुल्फे तु प्रकुर्वीत जंघे चैव त्रयस्त्रयः द्वे

अथर्व
५१

जानुनी तथोरुभ्यां गुदे शिश्ने त्रयस्त्रयः वायोरायतनं चात्र नाभिदेशे समाश्रयेत् ॥ तत्र नाडी सुषुम्ना तु नाडीभिर्बहुभि
र्वृता ॥ अणुरक्ताश्च पीताश्च कृष्णास्ताम्रा विलोहिताः अतिसूक्ष्मां च तन्वीं च शुक्लां नाडीं समाश्रयेत् तत्र संचारयेत्प्राणा
नूर्णनाभीव तंतुना ॥ ततो रक्तोत्पलाभासं पुरुषायतनं महत् दहरं पुंडरीकं तद्वेदांतेषु निगद्यते तद्भित्त्वा कंठमाया
ति तां नाडीं पूरयन्यतः मनसस्तु क्षुरं गृह्य सुतीक्ष्णं बुद्धिनिर्मलम् पादस्योपरि मर्मज्ञस्तद्रूपं नाम कृंतयेत् मनोद्वा
रेण तीक्ष्णेन योगमाश्रित्य नित्यशः इंद्रवज्र इति प्रोक्तं मर्मजंघानुकीर्तनम् तद्ध्यानबलयोगेन धारणाभिर्निकृं
तयेत् ॥ ऊर्वोर्मध्ये तु संस्थाप्य मर्मप्राणविमोचनम् ॥ चतुरभ्यासयोगेन छिंदेदनभिशंकितः ततः कंठांतरे योगी
समूहं नाडिसंचयम् एकोत्तरं नाडिशतं तासां मध्ये वरा स्मृता ॥ इडा रक्षतु वामेन पिंगला दक्षिणेन तु तयोर्मध्ये वरं
स्थानं यस्तं वेद स वेद सर्विदवित् सुषुम्ना तु परे लीना विरजा ब्रह्मरूपिणी ह्वासनातिवाडीषु नैतिलम् छिद्यंते ध्यान
योगेन सुषुम्नैकां न छिद्यते योगनिर्मलधारेण क्षुरेणानलवर्चसा छिंदेन्नाडीशतं धीरः प्रभावादिह जन्मनि जाती ५१

पुण्यसमायोगैर्यथावास्यंतितैतिलम् एवंशुभाशुभैर्भावैः सानाडीतांविभावयेत् तद्भाविताः प्रपद्यंतेपुनर्जन्म
विवर्जिताः ततोविदितचित्तचित्तस्तुनिःशब्दंदेशमास्थितः निःसंगःसर्वयोगज्ञोनिरपेक्षः शनैःशनैःपाशांछित्वाय
थाहंसोनिर्विशंकःखमुत्पतेत् छिन्नपाशस्तथाजीवःसंसारंतरतेतदा यथानिर्वाणकालेतुदीपोदग्ध्वालयंव्रजेत् त
थासर्वाणिकर्माणियोगीदग्ध्वालयंव्रजेत् प्राणायामसुतीक्ष्णेनमात्राधारेणयोगवित्॥ वैराग्योपलघृष्टेनछि
त्वातंतुंनबध्यतेछिन्नातंतुंनबध्यतइति इतिक्षुरिकोपनिषत्समाप्ता भद्रं॰शांति॥ ॐ अष्टपादंशुचिंहंसंत्रि
सूत्रंमणिमव्ययम् त्रिवर्तमानंतेजसेद्धंसर्वःपश्यन्नपश्यति भूतसंमोहनेकालेभिन्नेतमसिवैश्वरे अंतःपश्य
तिसत्वस्थंनिर्गुणंगुणगह्वरे अशक्यःसोन्यथाद्रष्टुंध्यायमानःकुमारकः विकारजननीमायामष्टरूपामजांध्रुवा
म् ध्यायतेध्यासितातेनतन्यतेप्रेरितापुनः सूयतेपुरुषार्थंचतेनैवाधिष्ठितापुरा गौरतादवतीसातुजनित्री
भूतभाविनी असितासितरक्ताचसर्वकामदुघाविभो पिबंतेनामविषयमसंख्याताः कुमारकाः एकस्तु

चूलीको० पिबते देवः स्वच्छंदेन वशानुगः ध्यानक्रियाभ्यां भगवान्भुंक्तेसौ प्रथमं विभुः सर्वसाधारणी दोग्ध्री माज्यमानां
५२ सुयज्वभिः पश्यंत्यस्यां महात्मानः सुपर्णं पिप्पलाशनम् उदासीनं ध्रुवं हंसं स्नातकाध्वर्यवो हये शंसंतमनुशंसं
तिबह्वृचाः शास्त्रकोविदाः रथंतरे बृहत्साम्नि सप्तैवैतेव गीयते मंत्रोपनिषदे ब्रह्मपदक्रमसमन्वितं पठंति भार्गवा
52 ह्येते ह्यथर्वाणो भृगूत्तमः १ सब्रह्मचारी व्रात्यस्तु स्कंभोथ पलितस्तथा अनड्वान्रोहितोच्छिष्टः पठ्यते बहुविस्तरे
कालः प्राणश्च भगवान्मृत्युः पुरुष एव च॥ शर्वो भवश्च रुद्रश्च स्याद्वाम्यः सासुरस्तु यो प्रजापतिर्विराट्चैव पार्ष्णि
ः सलिल एव च स्तूयते मंत्रसंयुक्तैः थैरेर्वैर्विदितैर्विभुः तं षड्विंशकमित्येके सप्तविंशं तथा परे पुरुषं निर्गुणेसांख्यम
थर्वशिरसो विदुः चतुर्विंशति संख्याकमव्यक्तं व्यक्तदर्शिनं अद्वैतं द्वैतमित्याहुस्त्रिधातं पंचधा तथा ब्रह्माद्यं स्था
वरांतं च पश्यंति ज्ञानचक्षुषः तमेकमेव पश्यंति परिशुद्धं विभुं द्विजाः॥ तस्मिन्सर्वमिदं प्रोतं ब्रह्म स्थावरजंगमम् त
स्मिन्नेव लयं यांति स्रवंत्यः सागरे यथा यस्मिन्भावाः प्रलीयंते लीनाश्चाव्यक्ततां ययुः नश्यंति व्यक्ततां भूयो जायंते ५२

बुद्बुदाइव क्षेत्रज्ञाधिष्ठितंचैवकारणेर्व्यंजपेद्बुधः एवंसहस्रशोदेवंपर्यस्यंतंपुनःपुनःयएवंश्रावयेद्वा
द्विब्राह्मणोनियतव्रतः अक्षय्यमन्नंपानंचपितृणांसोपतिष्ठते ब्रह्मब्रह्मविधानं तुयेविदुर्ब्राह्मणादयः
तत्रैवतेलयंयांतिलीनास्याब्रह्मण्यायिमेलीनास्याब्रह्मण्यायिनइति २ इत्यथर्ववेदेचूलिकोपनिषत्समाप्ता
ओं योगशिखांप्रवक्ष्यामिसर्वज्ञानेषुचोत्तमां यदानुध्यायतेमंत्रंगात्रकंपोथजायते आसनंपद्मकंब
ध्वायच्चान्यच्चापिरोचते कुर्यान्नासाग्रदृष्टिंचहस्तौपादौचसंयतो मनःसर्वत्रसंगृह्यओंकारंतत्रचिंतये
त् ध्यायेतसततंप्राज्ञोहृत्स्थलापरमेष्ठिनम् एकस्तंभेनवद्धारेत्रिस्थूणेपंचदैवते ईदृशोतुशरीरेवाप्रतिमा
नुपलक्षयेत् आदित्यमंडलंदिव्यंरश्मिज्वालासमाकुलम् तस्यमध्यगतोवह्निःप्रज्वलेद्दीपवर्त्तिवत् दीपशि
खायांयामात्रासामात्रापरमेष्ठिनः भिंदंतियोगिनःसूर्यंयोगाभ्यासेनवैपुनः द्वितीयंसुषुम्नाद्वारंपरिश्रु
द्धविसर्पति कपालसंपुटंभित्वाततःपश्यंतितत्पदम् अथनद्धापयेज्जंतुटालस्याद्वप्रमादतः यदित्रि

योगशि० कालमावर्नित्सगच्छेत्परमंपदम् ॥ गुह्यमेतत्समासाद्यसंक्षेपात्कथितंमया। लब्ध्वायोगेनबोद्धव्यसन्तंपरमेष्ठि
नम् जन्मांतरसहस्रेषुयदानाभ्यासितकिल्बिषं तदापश्यंतियोगेनसंसारच्छेदनंपरंसंसारच्छेदनंपरमिति ॐ
भद्रंकर्णेभिःशृणुयामदेवाभद्रंपश्येमाक्षभिर्यजत्राः स्थिरैरंगैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेमदेवहितंयदायुः स्व
53 स्तिनइंद्रोवृद्धश्रवाः स्वस्तिनःपूषाविश्ववेदाः स्वस्तिनस्तार्क्ष्योअरिष्टनेमिःस्वस्तिनोबृहस्पतिर्दधातु॥ ॐ
शांतिः शांतिः शांतिः॥ इतियोगशिखोपनिषत्समाप्ता॥ ॥श्रीगुरुभ्योनमः॥ ॥

५३

१८१८ — १८३६ नं. तक

४३ योगसिद्धोपनिषध

१०००

